

MET ANDERE WOORDEN, DE WERKELIJKHEID

Over verhaal en vertoog in geschiedenis en sociologie

Harry Oosterhuis

1. Inleiding

'Een dialoog tussen doven', zo heeft de Franse historicus Fernand Braudel de verhouding tussen historici en sociologen ooit omschreven; een karakterisering die nog altijd lijkt op te gaan.¹ Hoewel talrijke historici zich sinds de jaren zestig op de sociale wetenschappen hebben georiënteerd en sommige sociologen het verleden hebben (her)ontdekt, zijn de vooroordelen over en weer nog altijd springlevend. Sociologen schilderen historici graag af als fantasieloze en theorievijandige feitenverzamelaars, die bij gebrek aan een uitgewerkte methode en systematische analyse zelden verder komen dan voorzichtige, aan tijd en plaats gebonden interpretaties. Op hun beurt uiten historici zich vaak laatdunkend over de wetenschappelijke pretenties van sociologen: zij zouden met hun generalisaties en theorieën de veelzijdigheid en het unieke van historische verschijnselen geweld aandoen en met hun nadruk op structuren en causale verklaringen geen oog hebben voor de belevingswereld van mensen in het verleden. Hoewel historici over het algemeen erkennen dat de sociaalwetenschappelijke benadering van het verleden, met name door de verbreding van het onderzoeksveld in de sociaaleconomische geschiedenis, vruchten heeft afgeworpen, en onder sociologen de gedachte terrein heeft gewonnen dat een historisch perspectief waardevol is, is de kloof tussen de twee 'subculturen' verre van overbrugd. Integendeel, het lijkt erop dat deze in de afgelopen decennia weer breder is geworden.

Terwijl de traditionele geschiedschrijver met zijn voorkeur voor een intuïtieve, literaire benadering in de jaren zestig en zeventig van de twintigste in het defensief werd gedrongen en sommige historici welhaast gebukt gingen onder een minderwaardigheidscomplex ten aanzien van de sociale wetenschappen, is het zelfbewustzijn van geschiedkundigen sinds de jaren tachtig toegenomen. Dat herwonnen zelfbewustzijn hangt ongetwijfeld samen met het feit dat de resultaten van sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden in de geschiedbeoefening vaak achterbleven bij de verwachtingen van de pleitbezorgers van de sociaaleconomische geschiedenis. Bovendien verschoof de aandacht in de tweede helft van de jaren zeventig van de materiële en kwantificeerbare aspecten van het verleden naar de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. Deze onderscheidt zich van de traditionele ideeën- en cultuurgeschiedenis: het gaat niet om het gedachtegoed van elites (de 'hoge cultuur'), maar om de veel bredere belevingswereld van diverse sociale groepen. Centraal staat de manier waarop mensen zin geven aan de wereld waarin ze leven en de wijze waarop hun beleving van de werkelijkheid wordt bepaald door in de samenleving gewortelde betekenisstructuren en 'culturele codes'. De beoefenaars van de mentaliteitsgeschiedenis nemen afstand van allesomvattende verklaringen en maatschappijmodellen: zin en betekenis laten zich moeilijk onderbrengen in causale modellen, tabellen of grafieken en kunnen niet worden gereduceerd tot sociaaleconomische factoren. De veronderstelling dat de culturele codes en symbolische stelsels, die de context vormen voor betekenisgeving, een zekere autonomie bezitten is

¹ Burke 1980, 13.

nauw verbonden met een toegenomen besef van de contextgebondenheid van betekenis en van de historiciteit van taal, verhoog en vocabulaire.²

De verschuiving van sociaaleconomische geschiedenis naar cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis heeft nog op een andere manier geleid tot een toegenomen aandacht voor taal onder historici. Sinds de jaren tachtig heeft zich een zekere herwaardering voorgedaan van het literaire karakter van het geschiedkundige verhaal, de wetenschappelijk tekst waarmee de historicus het verleden weergeeft. Niet in de laatste plaats houdt de hernieuwde nadruk op de eigen identiteit van de geschiedenis tegenover de sociale wetenschap verband met de geschiedfilosofische stroming van het narrativisme. Het narrativisme behelst een hernieuwde waardering en kennistheoretische onderbouwing van de literaire, verhalende aspecten van de geschiedschrijving, die door onder andere sociologen zo vaak als onwetenschappelijk en ideologisch werden (en worden) verworpen. In het narrativisme is de kritiek op het vermeende intuïtieve en impressionistische karakter van de traditionele geschiedschrijving doordacht en verwerkt, waarbij afstand wordt genomen van de sociale wetenschappen. Het zelfbewustzijn van historici ten aanzien van sociale wetenschappers is toegenomen. Zo zijn er pogingen gedaan om de discussie over het vermeende gebrek aan wetenschappelijkheid van de geschiedbeoefening te verschuiven naar het gemis aan historisch bewustzijn in de sociale wetenschappen. Terwijl in de jaren zestig en zeventig een groot aantal historici zich op de sociale wetenschappen oriënteerde, zijn er nu psychologen, politicologen, antropologen, sociologen en zelfs economen die onderkennen dat niet alleen inhoudelijke kennis van het verleden, maar ook de werkwijze en het perspectief van historici waardevol kunnen zijn voor de sociale wetenschap.³

Desalniettemin is het historisch perspectief in het grootste deel van de sociologie afwezig. De sociologie is een overwegend a-historische wetenschap, hoewel zij minder scientistisch is geworden. De kwalitatieve en interpretatieve benaderingen hebben sinds de jaren zestig terrein gewonnen in de sociologie, maar dit is eerder een gevolg van de opmars van microsociologische stromingen als het symbolisch interactionisme en de etnomethodologie dan aan de invloed van de historische sociologie.⁴ Toch valt in dit verband een analogie te constateren met recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. Ook in de sociologie is de aandacht verschoven van structuren, modellen en causale en statistische verklaringen naar zingeving en betekenis en, in nauwe samenhang daarmee, naar taal. Onder invloed van uiteenlopende theoretische invalshoeken - zowel de hermeneutiek en de door de fenomenologie geïnspireerde etnomethodologie als het structuralisme, de sociolinguïstiek en daarmee verwante stromingen als de ideologietheorie en de verhooganalyse - is taalgebruik een sociologisch onderzoeksobject geworden. Taal wordt daarbij niet beschouwd als louter communicatiemiddel of symbool van daarvan onafhankelijk bestaande sociale verschijnselen, maar als het belangrijkste medium waardoor wat mensen als sociale werkelijkheid ervaren, vorm krijgt. Gesproken en geschreven taal is niet louter een al dan niet getrouwe imitatie van een daaraan ten grondslag liggende sociale werkelijkheid, maar drukt uit, zoals de socioloog E.J. Thomas stelt, 'hoe de situatie wordt gedefinieerd'.

² Hutton 1981; Frijhoff 1982; Vovelle 1982; Van Berkel 1986; Righart 1988; Hunt 1989.

³ Van der Geest 1986; Van Peer 1986; Peeters 1988; Sztomka 1986; Ankersmit 1988; Peeters 1988; Stuurman 1988; McCloskey 1988; Goudsblom 1988.

⁴ Alexander 1987; Maso 1987.

In dit perspectief speelt taal een cruciale rol in de constructie van de sociale werkelijkheid.⁵

In de volgende hoofdstukken ga ik in op de verschillen en overeenkomsten tussen de wijze waarop de relatie tussen taal en werkelijkheid in respectievelijk de geschiedwetenschap en de sociologie aan de orde is gesteld. Een belangrijke overeenkomst is de afwijzing van het kentheoretische realisme: wat als werkelijkheid geldt, wordt niet opgevat als objectief gegeven, maar als betekenisconstructie. Het verschil tussen sociologen en historici betreft hun perceptie van de plaats waar en de wijze waarop die constructie plaatsvindt. Terwijl in discussies onder historici vooral de aandacht is gevestigd op de rol van geschiedschrijving hierin, hebben sociologen de nadruk gelegd op het werkelijkheidsconstituerende karakter van het alledaagse maatschappelijke verkeer. Deze gezichtspunten hoeven elkaar niet uit te sluiten, maar zouden ook kunnen worden gecombineerd.

2. Literatuur en geschiedschrijving

De negentiende-eeuwse professionele historici keerden zich in navolging van de grondlegger van de professioneel-wetenschappelijke geschiedsvorsing, de Duitse historicus Leopold von Ranke, tegen het idee dat geschiedschrijving een vorm van literatuur was. Tot in de achttiende eeuw bestond er geen duidelijk onderscheid tussen literatuur en geschiedschrijving: beide maakten deel uit van een door de retorica gedomineerde intellectuele cultuur - kennis was overgeleverde 'vertelkennis' - waarin geleerden de taak hadden kennis op een elegante manier over te brengen op hun lezerspubliek. Het materiaal van de literator en de geschiedschrijver verschilde weliswaar, maar als verteller hadden ze een vergelijkbare taak: selectie, ordening, compositie en stilering. De geschiedschrijver werd geacht op basis van historische feiten een verhaal te vertellen, dat zijn overtuigingskracht mede ontleende aan zijn literaire kwaliteiten alsook aan de aanwezigheid van de verteller en de explicitering van diens perspectief in het verhaal.⁶

Het fundamentele onderscheid tussen literaire en wetenschappelijke teksten, dat in de negentiende eeuw tot stand kwam, hield verband met een veranderde voorstelling in de wetenschap van de relatie tussen taal en werkelijkheid. In de wetenschap verloor de taal als het ware haar autonomie en zichtbaarheid: zij diende te fungeren als een neutraal en transparant communicatiemiddel ten behoeve van een zo objectief mogelijke weergave van de buitentalige werkelijkheid. In het positivistische wetenschapsideaal moest de taal dienstbaar zijn aan het streven om de buitentalige werkelijkheid direct te representeren - retorica, beeldspraak en andere stilistische middelen zouden het zicht op de werkelijkheid alleen maar kunnen vertroebelen en vertekenen. Alleen binnen de literatuur zou nog plaats zijn voor de eigenheid en het zelfrefererende vermogen van taal: de literaire taal verwijst niet alleen naar een buitentalige werkelijkheid, maar ook naar zichzelf en de door de taal gecreëerde fictieve wereld. In tegenstelling tot de eenduidigheid van de wetenschap zou literatuur zich kenmerken door een relativerende en dubbelzinnige houding ten aanzien van de mogelijke relaties tussen woorden en dingen. In zijn *Les Mots et les Choses* spreekt de Franse filosoof en wetenschapshistoricus Michel Foucault in dit

⁵ Zie: Rossi 1983; Hak 1988; Silverman en Torode 1980; Thompson 1984; Macdonnel 1986; Ricoeur 1987.

⁶ Gossman 1978, 12; Bulhof-Rutgers 1984b; Gay 1984, 138-139.

verband van het 'verdwijnen' van de autonomie van de taal in het wetenschappelijk vertoog en haar 'wedergeboorte' in de literatuur.⁷

De geschiedwetenschap moest zich volgens Ranke aansluiten bij het positivistische kennisideaal. Niet de esthetisch aantrekkelijke literaire weergave van het verleden vormde de belangrijkste uitdaging voor academische historici, maar de betrouwbaarheid van hun kennis van het verleden. Zij moesten op basis van nauwgezet bronnenonderzoek de 'harde' feiten zuiver waarnemen en zo objectief mogelijk weergeven 'wie es gewesen' is. Door zich uitdrukkelijk te distantiëren van literaire fictie, mythe en allegorie profileerden zij zich in de negentiende eeuw als wetenschappers. De geschiedschrijving, die zich baseerde op door wetenschappelijke bronnenkritiek verkregen feitenkennis, zou zich dienen te bevrijden van literaire verbeelding en figuratieve taalgebruik.

Al in de negentiende eeuw werden er - onder anderen door Friedrich Nietzsche - vraagtekens geplaatst bij deze grensafbakening tussen geschiedwetenschap en literatuur.⁸ Zo werd erop gewezen dat historici zich niet beperkten tot de letterlijke weergave van het bronnenmateriaal; zij legden relaties tussen de op grond daarvan vastgestelde feiten en trachtten zo een beeld te schilderen van het verleden. De geschiedwetenschap beschikte daarbij niet over een vaktaal en een systematische wetenschappelijke methode om het verleden te beschrijven: in feite hanteerden de meeste historici een met de realistische roman verwante verhaalvorm. Veel negentiende-eeuwse romanciers, met name naturalisten als Emile Zola, pretendeerden ook 'geschiedenis' te schrijven, niet die van 'grote mannen' en politieke en militaire gebeurtenissen, maar die van de belevingswereld van 'gewone' mensen. Volgens de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg is de klassieke negentiende-eeuwse realistische roman te beschouwen als een vorm van mentaliteitsgeschiedenis *avant-la-lettre*.⁹ Zowel in de literatuur als in de geschiedwetenschap werd het verhaal geacht voor zichzelf te spreken als een realistische weergave van de sociale werkelijkheid of van algemene menselijke ervaringen. Deze verwantschap komt tot uiting in de verschillende betekenissen van het woord geschiedenis: het kan verwijzen naar alles wat in het verleden heeft plaatsgevonden, naar het onderzoek naar en de wetenschappelijke verhandeling over die gebeurtenissen, naar een serie 'waargebeurde' belevenissen van mensen en naar een fictieve vertelling.

De negentiende-eeuwse geschiedschrijving en de roman onderscheidden zich op een overeenkomstige wijze van de achttiende-eeuwse vertelvorm. Deze kenmerkte zich door de ironische distantie die de verteller aannam ten aanzien van de vertelde gebeurtenissen: van tijd tot taak onderbrak deze het relaas om zich in een persoonlijk commentaar rechtstreeks tot het publiek te richten en het verhaal te becommentariëren. Daardoor werd de relatie tussen verhaal en werkelijkheid voortdurend aan een kritische reflectie onderworpen. In de negentiende-eeuwse realistische verhaalvorm viel de scheiding tussen verhaalde gebeurtenissen en het commentaar van de verteller daarop, weg.¹⁰ Het gaat hier om het zogenaamde auctoriële verhaaltype: het verhaal wordt verteld door een onpersoonlijke, alwetende verteller die niet zelf in het verhaal aanwezig is en

⁷ Foucault 1977. Hij reserveert de term *discours* (vertoog) voor (gesproken en geschreven) taal die (impliciet) veronderstelt een buitentalige werkelijkheid te representeren.

⁸ Nietzsche 1983.

⁹ Ginzburg 1984.

¹⁰ Gossmann 1978; Bulhof-Rutgers 1984b.

wiens gezichtspunt buiten het vertelde verhaal ligt en daarin onbesproken blijft. Deze later door critici als 'naïef realistisch' gekarakteriseerde representatiewijze heeft de wetenschappelijke geschiedschrijving tot ver in de twintigste eeuw gedomineerd.

De wetenschappelijke legitimatie van de historicus bestond hoofdzakelijk uit de nauwkeurigheid en de volledigheid van het bronnenonderzoek. De problemen van de geschiedvorsching lagen op het terrein van bronnenkritiek en de juistheid van de feiten. Historici waren zich ervan bewust dat feiten in het verleden moeilijk objectief waren vast te stellen, maar de wijze waarop zij de door bronnenonderzoek verkregen gegevens verhalend aan elkaar weefden in hun verslaglegging, werd niet geproblematiseerd.¹¹ Stilzwijgend veronderstelden zij dat hun (meestal chronologisch opgebouwde) betoog een min of meer getrouwe weerspiegeling vormde van de werkelijkheid van het verleden. De aan het begin aangehaalde Franse historicus Braudel, die een meer reflecterende en sociaalwetenschappelijke benadering bepleitte, heeft in dit verband opgemerkt:

De massale ontdekking van het document heeft de historicus doen geloven dat in de echtheid van die documenten de volledige waarheid besloten lag. [...] [Alsof] het voldoende was zich in zekere zin door de documenten, achter elkaar gelezen juist zoals ze zich aan ons voordoen, te laten voort dragen om te zien hoe de keten van feiten zich als vanzelf aftekende! Dat ideaal, 'de geschiedenis in statu nascendi' loopt in de negentiende eeuw uit op een kroniek nieuwe stijl die, in haar pretentie van exactheid, stap voor stap de gebeurtenissen van de geschiedenis volgt zoals deze naar voren komt uit de correspondentie van ambassadeurs of uit parlementaire debatten.¹²

De kritiek die met name sociale wetenschappers, maar ook historici als Braudel vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw op de verhalende geschiedschrijving uitten, betrof in de eerste plaats haar vermeende niet-wetenschappelijke, literaire karakter. Geïnspireerd door de sociale wetenschappen zetten de historici van de Franse *Annales*-school, waarvan Braudel een vertegenwoordiger was, zich af tegen wat zij de drie 'idolen' van de geschiedwetenschap noemden: de chronologie, de nadruk op het unieke en het individuele van historische gebeurtenissen en de exclusieve aandacht voor de politiek en de 'grote mannen'. Tegenover de toonaangevende verhalende, politieke *histoire événementielle* pleitten zij voor 'maatschappijgeschiedenis', de geschiedbeoefening als sociale wetenschap. Historici zouden onderzoek moeten doen naar sociale patronen en structuren en daarbij konden de begrippen, modellen en methoden van de sociologie, de culturele antropologie, de economie, de geografie, de demografie en de psychologie een goede dienst bewijzen. Tegenover de naar hun idee impressionistische en intuïtieve benadering van het verleden, stelden zij een probleemgerichte aanpak voor. Historici moesten op een systematische manier vragen aan het verleden stellen, het bronnenmateriaal zonodig bewerken ten behoeve van een systematische, eventueel kwantitatieve analyse, historische verschijnselen causaal verklaren en expliciet verantwoording afleggen van hun selectie van bronnen (en daarmee van feiten) en argumentatiewijze. Daarbij brachten deze critici naar voren dat de vraagstelling van historici bepalend is voor hun selectie en ordening van gegevens en dat zij hun

¹¹ Den Boer 1987.

¹² Braudel 1980, 29.

interpretatie van het verleden expliciet dienen te onderbouwen met sociaal-wetenschappelijke theorieën.¹³ De introductie van de sociaal-wetenschappelijke benadering binnen de geschiedbeoefening in de jaren zestig en zeventig droeg in hoge mate bij tot de ondermijning van het 'naïeve realisme' van historici. Het was moeilijk meer vol te houden dat de empirische basis van historisch onderzoek, de uit de bronnen afgeleide feiten, onafhankelijke en voor zichzelf sprekende bouwstenen van het historisch verhaal vormden. Deze moesten eerder worden beschouwd als door hypothetische redeneringen en theoretische perspectieven geconstrueerde onderzoeksobjecten. Nauw verbonden met dit inzicht is de opvatting dat een geschiedverhaal niet een getrouwe weergave, maar een (re)constructie en specifieke (hedendaagse) interpretatie van het verleden vormt.

De *Annales*-historici werden vanaf de jaren zestig in hun kritiek op de traditionele geschiedbeoefening bijgevalen door enkele op het structuralisme georiënteerde auteurs, met name de literatuurcriticus Roland Barthes en de antropoloog Claude Lévi-Strauss, en de Amerikaanse geschiedfilosoof Hayden White. Hun aanval op de bestaande verhalende geschiedschrijving was in feite nog vernietigender. Volgens hen was de veronderstelde analogie tussen vorm (de structuur) en inhoud (de loop van de gebeurtenissen in het verleden) van het historisch verhaal, op grond waarvan geschiedschrijvers aanspraak maakten op de predikaten realistisch en objectief, op drijfzand gebouwd. Historici wekten de illusie dat het verleden zelf de structuur van een verhaal, dat wil zeggen coherentie en een bepaald verloop, bezit, terwijl een geschiedverhaal in werkelijkheid niet meer is dan de representatie van de door het heden bepaalde visie op het verleden. Barthes en Lévi-Strauss stelden onomwonden dat dergelijke geschiedschrijving 'ideologisch' en 'mythisch' was. Het uit de negentiende eeuw stammende historisch bewustzijn was volgens Lévi-Strauss een typische uiting van het vooruitgangsgeloof van de burgerij in de Westerse maatschappij. Barthes, die de geschiedwetenschap als een pseudo-wetenschappelijke vermomming van de humanistische Verlichtingsideologie karakteriseerde, legde een verband tussen de wijze waarop historici het verleden in verhaalvorm presenteerden en de manier waarop mensen hun zelfidentiteit beleven. Voortbouwend op het idee van de psychoanalyticus Jacques Lacan dat het kind zichzelf ordelijk en doelgericht leert gedragen door de verwerving van taal, betoogde Barthes dat het zichzelf gaat zien als verantwoordelijk subject door het leren begrijpen en vertellen van verhalen, 'of linking his end to his beginning in such a way as to attest to an "integrity" which every individual must be supposed to possess if he is to become a "subject" of any system of law, morality, or propriety.'¹⁴

¹³ Spilt 1982.

¹⁴ Geciteerd door White 1984. De geschiedfilosoof F.R. Ankersmit signaleert eveneens een analogie tussen de zelfidentiteit, zoals die tot stand komt op basis van een geconstrueerde continuïteit in de levensgeschiedenis, en het historisch bewustzijn, dat berust op de mogelijkheid om betekenis aan het verleden te geven door er een samenhangend verhaal over te vertellen. 'We can truly say [...] that conceiving of our self-identity is our foremost historiographical enterprise and the necessary condition for the writing of history to be possible at all.' (Ankersmit 1983, 193) De filosoof Paul Ricoeur illustreert deze redenering aan de hand van de psychoanalytische therapie voor zover die bestaat uit het (re)construeren van losse flarden herinneringen, fantasieën en dromen tot een betekenisvolle eenheid. 'This narrative interpretation', aldus Ricoeur, 'implies that a life story proceeds from untold and repressed stories in the direction of actual stories the subject can take and hold constitutive of his personal identity.' (Ricoeur 1984, 74)

Dergelijke opvattingen waren overigens aan het eind van de negentiende eeuw al door Nietzsche naar voren gebracht in zijn *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874). De nadruk op continuïteit en eenheid in de geschiedenis is volgens hem 'heimelijk maar volledig' verbonden met de verheven positie van het subject, het idee van het soevereine menselijk bewustzijn als oorsprong van alle eenheid en zin. De veronderstelde continuïteit in de geschiedenis maakt het mogelijk dat de mens het verschil tussen heden en verleden kan overbruggen en zich alles wat hem in het verleden als vreemd en anders voorkomt opnieuw kan toeëigenen. De eenheid en continuïteit die historici in het verleden ontwaren, is geen kenmerk van het verleden zelf, maar een gevolg van het feit dat zij het verleden in de vorm van een samenhangend verhaal representeren. Nietzsche keert zich tegen de veronderstelling dat de historicus als een 'echoënd passivum' het verleden objectief zou kunnen en moeten weergeven. Volgens hem is het een wijdverbreid misverstand dat 'de dingen uit eigen beweging zich aftekenen, vorm geven, het beeld van hun wezen afdrukken op een leeg vel papier.'¹⁵ Integendeel, het gebruik van taal impliceert dat mensen een kunstmatige orde aan de wereld opleggen. Historici kunnen zich in Nietzsche's visie dan ook niet laten leiden door de 'realiteit' van het verleden, zij dienen zelf een vorm aan het verleden geven, die het van zichzelf niet bezit. In die zin zou de historicus iets nieuws scheppen

vanuit de gedachte dat wanneer in de dingen een planmatige eenheid ontbreekt, deze erin gelegd moet worden. Zo bedwingt de mens het verleden door het met een web te omspannen, niet vanuit zijn drang naar waarheid en rechtvaardigheid maar vanuit zijn esthetische drang.¹⁶

Het realisme waarmee het wetenschappelijk karakter van de geschiedschrijving tot ver in de twintigste eeuw is gelegitimeerd, is volgens de redenering van zowel Nietzsche als de structuralisten onhoudbaar. De veronderstelling van historici dat ze structuur en samenhang in het verleden zelf ontdekken en deze vervolgens in een 'neutrale' taal kunnen weergeven, berust volgens deze critici op een fundamenteel misverstand over de relatie tussen taal en werkelijkheid. Op basis van hun kritiek op de gangbare veronderstelling dat (een correct gebruik van) taal de werkelijkheid weerspiegelt, stellen zij dat het geschiedverhaal een talige, literaire constructie is. De academische historicus bedient zich volgens Barthes van een negentiende-eeuwse literaire vorm, de klassieke realistische roman. De eenheid en coherentie van het geschiedverhaal corresponderen niet met de werkelijkheid van het verleden, maar zijn scheppingen van de historicus. De vorm van het geschiedverhaal vertoont een eigen dynamiek, onafhankelijk van de gebeurtenissen in het verleden. Gebeurtenissen krijgen een plaats in het verhaal voor zover zij daarin passen en een functie vervullen ten behoeve van de samenhang daarvan. Derhalve zijn historische feiten niet van de interpretatie te onderscheiden. Het is niet zo dat feiten al een historische betekenis hebben onafhankelijk van het geschiedverhaal waarin zij figureren. Het is eerder omgekeerd: pas als feiten een plaats krijgen in het geheel van een samenhangend verhaal, krijgen zij historische betekenis.

¹⁵ Nietzsche 1983, 74.

¹⁶ Nietzsche 1983, 74-75

Volgens de door het structuralisme beïnvloede Amerikaanse geschiedfilosoof Hayden White nemen historici een tweeslachtige positie in tussen literatuur en wetenschap. Tegenover de kritiek vanuit de sociale wetenschap verdedigen zij zich met een beroep op het intuïtieve, literaire karakter van de geschiedschrijving, maar tegelijkertijd distantiëren zij zich van de literatuur door hun gebondenheid aan de empirie, de zogenaamde harde feiten die uit bronnen zijn af te leiden. De hedendaagse geschiedwetenschap is, aldus White, een kind van zowel het negentiende-eeuwse positivisme als een negentiende-eeuwse literaire vertelvorm, de realistische roman. Echter, zo gaat hij verder, in de twintigste eeuw hebben historici het contact met zowel de literatuur als de (sociale) wetenschap verloren. Terwijl de twintigste-eeuwse kunst en wetenschap nu juist doordrongen zijn van het besef dat perceptie en kennis gebaseerd zijn op tijd- en plaatsgebonden betekenisconstructies, hebben historici over het algemeen vastgehouden aan het statische realisme.

Both science and art have transcended the older, stable conceptions of the world which required that they render a literal copy of a presumably static reality. And both have discovered the essentially *provisional* character of the metaphorical constructions which they use to comprehend a dynamic universe.¹⁷

Als historici zouden erkennen dat geschiedschrijving literair van karakter is, kan deze volgens White aan kracht en diversiteit winnen. Juist het bewustzijn dat geschiedverhalen voor een belangrijk deel geconstrueerd en zelf ook historisch bepaald zijn, zou historici kunnen aanzetten tot het expliciteren van hun vooronderstellingen, waarden en interpretaties. Bovendien zouden zij bewust kunnen kiezen voor een bepaald perspectief en hun aversie tegen sociaal-wetenschappelijke modellen en theorieën kunnen overwinnen. Daarmee wil White niet beweren dat een dergelijke geschiedschrijving wetenschappelijker of objectiever zou zijn dan de impressionistische. Een 'geordende misvorming' is, zo stelt White, onvermijdelijk. Er is altijd een afstand tussen de werkelijkheid van het verleden zelf en de historische betekenis die deze krijgt in een beschrijving ervan.¹⁸ Aangezien historici niet over een eigen technische, formele taal beschikken - zoals de natuurwetenschappen die deels wel in de vorm van wiskunde bezitten - zijn zij aangewezen op literaire stijlfiguren en verhaaltechnieken om hun interpretatie van het verleden vorm te geven. *Wat* historici zeggen, is volgens White onverbreekelijk verbonden met *hoe* ze het zeggen. Evenals de romanschrijver zou de historicus een plausibel verhaal construeren door middel van *emplotment*, een intrige, die bepalend is voor de selectie en ordening van de feiten. Historische kennis is pas toegankelijk, aldus White, wanneer deze vorm krijgt in het soort verhalen dat in een bepaalde cultuur gangbaar is. Historici kiezen bepaalde stijlfiguren en verhaaltypen om, zoals hij het stelt, het materiaal van het verleden te 'vertalen' in een 'narratio'. Stijl en verhaalvorm zouden bepalend zijn voor de interpretaties en de verklaringen van historici.

¹⁷ White 1966, 50.

¹⁸ Volgens de Franse filosoof J. Derrida geldt deze afstand niet alleen voor in de geschiedschrijving, maar is deze een essentieel kenmerk van geschreven taal: er wordt naar iets verwezen wat niet direct aanwezig is. 'Dat is de afstand die door het schrift wordt geïntroduceerd en die is verondersteld, wil er van betekenis nog enige sprake zijn.' (Derrida, 17)

In zijn spraakmakende historiografische en geschiedfilosofische studie *Metahistory: the Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* (1973) heeft White deze ideeën een empirische invulling gegeven aan de hand van het werk van enkele vooraanstaande negentiende-eeuwse geschiedschrijvers (Ranke, Jules Michelet, Alexis de Tocqueville en Jacob Burckhardt) en geschiedfilosofen (G.W.F. Hegel, Karl Marx, Nietzsche en Benedetto Croce). Hij onderscheidt hun verhandelingen naar de stijlfiguur die erin domineert (respectievelijk de metafoor, de metonymie, de synecdoche en de ironie) en naar de literaire vorm waarmee ze vergeleken kunnen worden (epos, tragedie, komedie en satire). Vervolgens laat hij zien hoe de keuze voor een bepaalde stijlfiguur en verhaalvorm samenhangt met het soort verklaringen die historici geven en de politieke strekking van hun betogen. Een 'formalistische' verklaringwijze, waarin de uniekheid en toevalligheid van verschijnselen en handelingen centraal staan, impliceert een metaforische stijl, een epische verteltrant en een anarchistische politieke strekking; een 'organische' redenering, volgens welke individuele gebeurtenissen worden gerelateerd aan bepaalde noodzakelijke, alomvattende processen, is verbonden met de vertelvorm van de komedie, de stijlfiguur van de synecdoche en een conservatieve teneur; mechanische verklaringen, waarin individuele voorvallen naar het voorbeeld van de natuurwetenschappen worden geclassificeerd aan de hand van gemeenschappelijke kenmerken en waarin vervolgens naar wetmatige verbanden wordt gezocht, gaan samen met de tragedie als narratieve vorm, een metonymische stijl en een in politiek opzicht radicale stellingneming; en een 'contextuele' verklaringwijze, die een tussenpositie inneemt - gebeurtenissen worden 'verklaard' door ze in hun historische context te beschrijven - zou gepaard gaan met de satire als verhaalvorm, een ironische stijl en liberale visie.

Het ironische taalgebruik verschilt volgens White fundamenteel van de drie andere tropen. Terwijl het gebruik van de metafoor, synecdoche en metonymie 'naïef' zijn, omdat de relatie tussen taal en werkelijkheid niet ter discussie wordt gesteld, impliceert de ironie een kritische houding ten aanzien van de mogelijkheid om de werkelijkheid eenduidig en definitief in woorden weer te geven. In de ontwikkeling van het moderne historisch bewustzijn constateert White een cirkelbeweging: eerst een verdringing van de in de achttiende eeuw nog gangbare ironie door de naïef realistische metafoor, synecdoche en metonymie en vervolgens, te beginnen met Nietzsche en later bij twintigste-eeuwse historici, een terugkeer naar de ironie. Die herwaardering van de ironie gaat samen met een herontdekking en herwaardering van het literaire karakter van geschiedschrijving. Klassieke historische en literaire werken vertonen volgens White een overeenkomst in de zin dat ze op een beeldende manier een deel van de werkelijkheid beschrijven en tegelijkertijd duidelijk maken hoe problematisch de verhouding tussen de werkelijkheid en de talige weergave daarvan is.

3. Het narrativisme

Hoewel White's opvattingen over de rol van literaire stijlfiguren in wetenschappelijke verhandelingen, niet onomstreden zijn gebleven, zijn diens publicaties over het literaire karakter van de geschiedschrijving een belangrijke stimulans geweest voor de discussie onder geschiedfilosofen over de relatie tussen taal en historische werkelijkheid.¹⁹ Sinds

¹⁹ In latere publicaties oppert White dat de stijlfiguren ook een fundamentele rol spelen in andere

de jaren tachtig heeft het 'narrativisme' opgang gemaakt, vooral in de Angelsaksische, maar ook in de Franse, Duitse en Nederlandse geschiedfilosofie.²⁰ Het narrativisme is te beschouwen als de geschiedfilosofische onderbouwing van de specifieke wijze waarop de historicus het verleden op een verhalende manier interpreteert. De vorm van het geschiedverhaal is volgens het narrativisme niet slechts van secundaire betekenis als communicatie- of presentatiemiddel, maar een substantieel onderdeel van de historische kennisverwerving.

Uitgangspunt van het narrativisme is dat kennis altijd bemiddeld wordt door taal en dat geschiedschrijving het niet zonder retorische en literaire vormen kan stellen.²¹ Historici houden zich niet alleen bezig met een louter chronologische ordening of een causale verklaring van opeenvolgende gebeurtenissen. Vanuit het heden bakenen zij een deel van het verleden af, waarbij zij het begin en het einde van die afbakening op basis van een weloverwogen, interpretatieve keuze op elkaar afstemmen en zij de chronologie (impliciet dan wel expliciet) retro- en prospectief doorbreken. Het gaat om een welbewuste (her)ordening van de verleden tijd vanuit het heden en mogelijk ook vanuit een bepaald perspectief op de toekomst. Juist vanwege de specifieke menselijke beleving van de voortschrijdende tijd is historisch bewustzijn volgens de Franse filosoof Paul Ricoeur noodzakelijk narratief. Tijd bestaat niet zonder activiteit van de menselijke geest, die volgens Ricoeur drie vormen van 'heden' kent: dat van het voorbijgegaan (de herinnering), dat van het tegenwoordige (de aandacht) en dat van het komende (de verwachting). De mens krijgt pas greep op de tijd wanneer deze vanuit het heden narratief wordt gearticuleerd.²² Hiermee lijkt Ricoeur te onderstrepen dat (narratieve) geschiedschrijving per definitie anachronistisch is. 'This retrospective intelligibility', zo stelt hij, 'rests upon a construction that no witness could have put together when the events were occurring, since this backward way of proceeding would be unavailable to any contemporary witness'.²³ De Duitse filosoof Hans-Georg Gadamer sluit zich hierbij aan met zijn bewering dat de geschiedwetenschap zijn *raison d'être* dankt aan het feit dat de belevingswereld van mensen uit het verleden niet direct toegankelijk is; de historicus geeft betekenis aan hun handelingen door deze in een andere, bredere context te plaatsen dan waarvan zij zich bewust waren.²⁴

Verder benadrukt het narrativisme dat gebeurtenissen in het verleden pas een historische betekenis kunnen krijgen als ze beschreven worden in samenhang met andere gebeurtenissen en zo een plaats krijgen in een coherent verhaal. Wat als historische gebeurtenis geldt, hangt af van de aard van de beschrijving. 'A historical event', aldus de Franse historicus Paul Veyne, 'is not what happens but what can be narrated, or what has already been narrated [...]'.²⁵ In een historisch verhaal vormen beschrijving, interpretatie en verklaring een organisch geheel en lopen zij voortdurend in elkaar over. Voor zover

menswetenschappen en neigt hij er zelfs toe de tropen op te vatten als kenmerken van het zo niet universele dan wel het westerse menselijke bewustzijn. Elke vorm van kennis zou berusten op interpretaties die gestalte krijgen door middel van figuurlijk taalgebruik. (White 1978; White 1987)

²⁰ Canary en Kozick 1978; Ankersmit 1978; Ricoeur 1984; Veyne 1978; Kocka en Nipperdey 1979; Ankersmit 1983b; themanummers van het tijdschrift *Groniek* 89/90 (1984); *Groniek* 100 (1988).

²¹ Gay 1984; Keller 1988.

²² Ricoeur 1984; vgl. Van der Dussen 1984.

²³ Ricoeur 1984, 157.

²⁴ Weinsheimer 1985, 215.

²⁵ Veyne geciteerd door Ricoeur 1984, 169-170.

historici causale verklaringen hanteren, zijn die altijd ingebed in de beschrijving en duiding van de context van het verleden. In het narratieve geschiedverhaal worden heterogene elementen op verschillende niveaus - handelende individuen en sociale groepen met hun al dan niet bewuste drijfveren, toevallige gebeurtenissen, onbedoelde gevolgen, ontwikkelingen en structuren, mentaliteiten etcetera - met elkaar verbonden en tot een betekenisvolle eenheid gesmeed.²⁶

Voor historici was het lang vanzelfsprekend dat de samenhang in hun verhaal een weerspiegeling vormt van de verbanden die in het verleden zelf zouden zijn aan te treffen. Het narrativisme veronderstelt daarentegen dat deze samenhang niet in het verleden zelf als het ware op ontdekking ligt te wachten, maar alleen op het niveau van de talige weergave van die werkelijkheid bestaat en derhalve een constructie is. Zoals de Nederlandse geschiedfilosoof Frank Ankersmit het formuleert:

al de theoretische problemen rond het zo centrale begrip 'samenhang' zijn voor de historist problemen die de aard van de historische werkelijkheid zelf betreffen, terwijl de narrativist ze juist zal zien als problemen rond het historische taalgebruik (onder welke voorwaarden is de narratio als zodanig, dat wil zeggen, zuiver als tekst of geschiedkundig betoog, samenhangend?).²⁷

In tegenstelling tot de analytische geschiedfilosofie, die vooral de *geschiedvorsing*, de geldigheid van historische kennis, tot object heeft, richten narrativisten als Ankersmit hun aandacht op de *geschiedschrijving*: de wijze waarop onderzoekers hun feitenmateriaal en hun verklaringen presenteren in een samenhangend betoog. Hij beschouwt iedere historische beschrijving als een talige constructie, die een organisch geheel vormt en als zodanig niet te herleiden is tot de werkelijkheid van het verleden.

Dit wil niet zeggen dat de aanhangers van het narrativisme de wetenschappelijke eis van verificatie opgeven. Afzonderlijke 'feitelijke' beweringen, die de bouwstenen van een 'narratio' vormen, dienen onderbouwd te zijn door bronnenonderzoek. Maar daarmee is het werk van historici niet voltooid. Dan dient zich de vraag aan hoe zij aan de bronnen en de bestaande literatuur ontleende gegevens moeten ordenen en samensmeden in een coherent betoog: 'the historian's main problem is', aldus Ankersmit, 'what proposal he

²⁶ Ricoeur 1984, 152-170. In de literatuurwetenschap is het gebruikelijk om de term 'verhaal' te reserveren voor verhandelingen waarin menselijke handelingen centraal staan. Zo is de culturele functie van de verhaalvorm wel omschreven als het bewaren en doorgeven van kennis omtrent het 'menselijk handelingsrepertorium'. Door kennis te nemen van verhalen zouden mensen in de samenleving elkaars handelingen van betekenis kunnen voorzien en hun eigen ervaringen kunnen ordenen. (Van Peer 1986, 436) Ook historisch-sociologen hebben er op gewezen dat de voorkeur van historici voor de verhaalvorm samenhangt met hun nadruk op de handelingen en intenties van individuen. Sociologen daarentegen zouden vanwege hun preoccupatie met structuren vaker een analytische betoogtrant hanteren. (Vgl. Abrams 1980, Erikson 1976) Het narrativisme heeft echter niet alleen betrekking op geschiedverhalen waarin de daden van individuen centraal staan, maar ook op de sociaal-economische, ideeën- en mentaliteitsgeschiedenis, die collectieve structuren of patronen als onderwerp hebben. In plaats van 'verhaal' wordt in dit verband dan ook van 'narratio' gesproken.

²⁷ Ankersmit 1984a, 185. In de volgende alinea's geeft ik het narrativisme, waarvan verschillende varianten onderscheiden kunnen worden, weer aan de hand van enkele publicaties van Ankersmit.

should make for selecting statements on some part of the past.²⁸ De wijze waarop historici die beweringen vervolgens ordenen en verhalend aan elkaar rijgen, is echter niet te verifiëren aan de hand van criteria die buiten het verhaal, in het verleden zelf, zouden zijn te vinden. Feitelijke beweringen zijn niet gegeven en staan niet op zichzelf, maar dienen in de eerste plaats als bouwstenen van een bepaalde interpretatie. Historische kennis is in die zin in zichzelf besloten ofwel 'circulair': historici vormen zich een beeld van het verleden door het betekenisvol te beschrijven, maar aan de andere kant worden deze beschrijvingen gestuurd door het beeld dat ze van het verleden willen geven. Het cognitieve en het interpretatieve moment zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden. De overtuigingskracht van een geschiedverhaal hangt niet alleen af van de gedegenheid van het bronnenonderzoek, maar evenzeer van zijn coherentie en consistentie. Zolang het verhaal niet in tegenspraak is met de bronnen, is zijn relevantie niet te bepalen aan de hand van de werkelijkheid van het verleden, maar alleen door het met andere verhalen over hetzelfde verleden te vergelijken.

Volgens het narrativisme bestaan er geen algemene methodologische regels die voorschrijven hoe een geschiedverhaal tot stand moet komen en zijn deze ook niet wenselijk. In feite is elk geschiedverhaal een unieke synthese, een paradigma op zichzelf, en als zodanig te beschouwen als een metafoor ofwel een voorstel om op een bepaalde manier naar het verleden te kijken.²⁹ Aangezien een geschiedverhaal als samenhangend, organisch *geheel* een voorstel vormt om op een bepaalde manier naar het verleden te kijken, kan zijn betekenis niet worden afgeleid uit de elementen waaruit het is samengesteld, de afzonderlijke beweringen. Als we een geschiedverhaal willen begrijpen en op zijn overtuigingskracht willen beoordelen, moeten we volgens Ankersmit niet analytisch te werk gaan, maar holistisch. Om een oordeel over de waarde of de overtuigingskracht van een narratio te vellen kan niet worden volstaan met het weergeven van de conclusies of met het empirisch toetsen van de afzonderlijke feitelijke beweringen. Het gaat er om of de historicus de door hem of haar gebruikte gegevens - die op zich zelf altijd aan de hand van bronnen gestaafd dienen worden - op een overtuigende manier gekozen en geordend heeft in een betekenisvol geheel. De cognitieve waarde van het geschiedverhaal kan slechts tot zijn recht komen als de totaliteit van alle verhaalelementen voor de lezer is te overzien. 'The cognitive function of narrative form', aldus de Amerikaanse historicus L.O Mink, 'is not just to relate a succesion of events but to body forth an ensemble of interrelationships of many different kinds as a single whole.'³⁰

De aanhangers van het narrativisme stellen dat de in wezen literaire verhaalvorm een geldig en waardevol cognitief instrument is naast causale theorieën en analytische modellen, zoals die in de sociale wetenschappen worden gehanteerd. Met een verwijzing naar de specifieke kennistheoretische status van de 'narratio' benadrukken zij het eigen karakter van de geschiedbeoefening tegenover de sociale wetenschappen. Het narrativisme is binnen de geschiedwetenschap dan ook fel bestreden door historici die vinden dat geschiedenis een sociale wetenschap zou moeten zijn of worden.³¹ Terwijl binnen de sociale wetenschappen gewoonlijk wordt gekozen voor een bepaalde theorie of

²⁸ Ankersmit, 1983b, 223.

²⁹ Vergelijk Humphreys 1980.

³⁰ Mink 1978, 144.

³¹ Zie Van den Braembussche 1984; Bertels 1984; Lorenz 1984; Lorenz 1987; Gijswijt-Hofstra 1986.

interpretatie als uitgangspunt van onderzoek, zou de *raison d'être* van de geschiedbeoefening volgens het narrativisme juist gelegen zijn in het *ontbreken* van een gemeenschappelijk paradigma of een aantal naast elkaar bestaande theoretische perspectieven. In het narrativisme geldt elk geschiedverhaal als paradigma op zichzelf, dat zich moet bewijzen ten opzichte van andere verhaalversies van hetzelfde verleden. De voortgang van het historisch onderzoek berust juist op de mogelijkheid om steeds nieuwe voorstellen te doen om op een andere manier naar het verleden te kijken. Op deze manier is de geschiedbeoefening een discussie zonder eind, een discussie die niet gebaat is bij het 'klakkeloos' overnemen van andere interpretaties als bril om naar het verleden te kijken, maar wel bij de constructie van steeds nieuwe interpretaties.

Ook deze laatste opvatting stuit op onbegrip en afkeuring van sociologen. Voor een historisch-socioloog als Norbert Elias is het gebrek aan continuïteit en vooruitgang in de geschiedbeoefening het bewijs dat deze (nog) geen volwassen wetenschap is, in tegenstelling tot de sociologie, waarin wel sprake zou zijn van een gestage toename van de feitenkennis, een groeiend inzicht in de samenhang van de feiten en een steeds grotere precisie van hypothesen en theorieën. Volgens Elias is het dringend noodzakelijk 'voor het historisch-maatschappelijk onderzoek eenzelfde zich over de generaties uitstreckende gelijkmatige continue vooruitgang mogelijk te maken, als geconstateerd kan worden bij wetenschappelijke arbeid op andere gebieden.'³² Het streven naar een gemeenschappelijk paradigma, theoretisch kader of vastomlijnd begrippenapparaat berust volgens Ankersmit echter op de misvatting dat er algemene, formele 'regels' zouden zijn volgens welke de gegevens van het verleden zouden moeten worden 'vertaald' in een narratio. Het gebruik van sociaal-wetenschappelijke theorieën en begrippen door historici draagt volgens hem niet bij tot de vermeerdering en vernieuwing van de historische kennis maar eerder tot verstarring.³³

Het onderscheid tussen sociologie en geschiedenis krijgt bij Ankersmit nog een extra accent omdat zijn variant van het narrativisme een moderne verdediging van het negentiende-eeuwse historisme inhoudt.³⁴ De kern van het historisme, zoals Ranke en zijn volgelingen dat uitdroegen, bestaat uit de gedachte dat geschiedenis voortdurende verandering inhoudt, die het wezen van historische verschijnselen raakt. De belangrijke objecten van de negentiende-eeuwse geschiedbeoefening, staten en naties, waren alleen te begrijpen door hun wordingsgeschiedenis te beschrijven. Op grond van de veronderstelling dat elke wordingsgeschiedenis eenmalig was, benadrukten de historisten het unieke en individuele van dergelijke historische verschijnselen. De *raison d'être* van de geschiedbeoefening ligt volgens het historisme in de essentiële verschillen tussen

³² Elias 1971, 56-57.

³³ Hierbij moet worden aangetekend dat Ankersmit zijn kritiek op de sociologie baseert op een eenzijdig en beperkt beeld van deze wetenschap. Hij suggereert dat de gehele sociologie wordt beheerst door een deductief-nomologisch wetenschapsideaal, waarmee hij geen recht doet aan bijvoorbeeld de interpreterende historische sociologie en stromingen als het symbolisch interactionisme en de etnomethodologie met hun aandacht voor de subjectieve belevingswereld van mensen. (Vgl. Lorenz 1984; Gijswijt-Hofstra 1986) De binnen de kwalitatieve sociologie gehanteerde theorieën zijn geen causale modellen op grond waarvan voorspellingen zouden kunnen worden gedaan, maar systematische gehelen van attenderende begrippen. (Vgl. Maso 1987) Overigens kan een soortgelijk verwijt aan sociologen worden gemaakt als zij de geschiedenis kritiseren op basis van een karikaturaal beeld van de geschiedbeoefening. Zo beoordeelt Elias de geschiedwetenschap anno rond 1970 aan de hand van de opvattingen van de negentiende-eeuwse historicus Ranke.

³⁴ Ankersmit 1981.

diverse historische verschijnselen en tijdvakken, terwijl de culturele antropologie en sociologie op basis van vergelijking de aandacht op overeenkomsten en algemene patronen richten.

Het historisme vertoont volgens Ankersmit een merkwaardige paradox, die kenmerkend is gebleven voor de moderne geschiedschrijving. Het historistische uitgangspunt dat het begrijpen van een sociaal-cultureel verschijnsel bestaat uit het doorgronden van de wezenlijke veranderingen die het heeft doorgemaakt, roept een probleem op. Aangezien historische veranderingen volgens het historisme de essentie van zulke verschijnselen raken, zijn de betreffende historische onderzoeksobjecten in elke fase van hun ontwikkeling fundamenteel anders, dus niet meer hetzelfde verschijnsel. Het idee van verandering veronderstelt een kern die onder die verandering hetzelfde blijft, een vaste maatstaf waaraan verandering gemeten kan worden.

Het werkelijk historisch besef heeft daarom noodzakelijkerwijs steeds een janushoofd: enerzijds toont het ons het verschillend-zijn van de afzonderlijke perioden van het verleden, anderzijds legt het een stabiliteit, samenhang en inertie-suggererend schema op aan het historisch proces.³⁵

Volgens Ankersmit biedt het narrativisme een uitweg uit deze paradox en kan het een herwaardering van het historisme bewerkstelligen. De fout die historisten maakten is dat zij dat wat historische verandering ondergaat, maar zelf onveranderlijk blijft, in de werkelijkheid van het verleden zelf situeren, waarbij ze een teleologische redeneerwijze hanteerden. Hun veronderstelling was dat sociale verschijnselen een onveranderlijke essentie bezitten met inherente eigenschappen, die zich in de loop van de geschiedenis beurtelings manifesteren. In het narrativisme daarentegen wordt dat wat ons in staat stelt om over verandering *van* iets te spreken, niet gezocht in de historische werkelijkheid, maar op het niveau van de taal, de begrippen die de historicus hanteert om tot een samenhangend verhaal over het verleden te komen. In de woorden van Ankersmit 'identity through time is always identity through time under some covering concept.'³⁶ De begrippen die historici hanteren, zoals natie, feodalisme, sociale klasse, sociale structuur, modernisering ontwikkeling, proces, wording, groei, Middeleeuwen, Renaissance, Ancien Régime, Verlichting, Industriële Revolutie, Koude Oorlog, etcetera, corresponderen niet met dingen in het verleden zelf, maar zijn volgens Ankersmit te beschouwen als 'taaldingen', dat wil zeggen ze verwijzen naar interpretaties van het verleden en bestaan alleen op het niveau van het schrijven of spreken over de geschiedenis. Aangezien interpretaties kunnen verschillen en veranderen, hebben 'taaldingen' geen vaste betekenis. De invulling die dergelijke begrippen krijgen is afhankelijk van de interpretatie van de individuele historicus, van het specifieke verhaal waarin ze figureren. De voortgang van het historische onderzoek is juist gebaseerd op het feit dat dergelijke begrippen en nieuwe inhoud kunnen krijgen, dat de 'kern' van de betekenis zelfs kan veranderen of dat het ene 'taalding' plaats maakt voor een ander.

4. Interpretatie en taalgebruik als historisch onderzoeksobject

³⁵ Ankersmit 1984a, 294.

³⁶ Ankersmit 1983b.

Er zijn kanttekeningen te plaatsen bij het narrativisme, met name bij de extreme kanten ervan zoals die met name door White en Ankersmit zijn verwoord. Ten eerste is hun voorstelling van de scherpe tegenstelling tussen sociologie en geschiedenis overdreven. Er zijn historici die hun vak als een sociale wetenschap opvatten en bijvoorbeeld kwantitatieve methoden hanteren, terwijl er sociologen zijn die interpretatief te werk gaan. De scheidslijn tussen het scientistisch wetenschapsideaal en een interpretatieve benadering valt niet samen met de grens tussen deze twee disciplines, maar loopt binnen de sociale wetenschappen en de geschiedenis. Er bestaan veel uiteenlopende vormen van geschiedschrijving die niet over één kam kunnen worden geschoren; het narrativisme is in hoge mate geënt op de politieke, ideeën- en cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis en is veel minder relevant voor de sociaaleconomische geschiedenis, waarin wel kwantitatieve analyses en causale verklaringen worden gehanteerd. Aan de andere kant hebben verschillende historisch-sociologen een combinatie van een narratieve en een meer analytische werkwijze bepleit. Dit pleidooi hangt samen met pogingen van historisch-sociologen als Norbert Elias om de traditionele sociologische dichotomie handeling-structuur (individu-maatschappij) te overwinnen en te vervangen door een benadering waarin hun wederzijdse beïnvloeding in de tijd en het procesmatige karakter van sociale verschijnselen centraal staan.³⁷ De Poolse socioloog P. Sztompka spreekt in dit verband van een nieuw sociologisch paradigma: 'Society begins to be seen as a dynamic process in which people by their own actions persistently produce and reproduce social structures, which in turn become the constraining or facilitating conditions for further actions.'³⁸ Zijn collega P. Abrams stelt dat deze renaissance van de historische sociologie zou kunnen leiden tot een doorbreking van de conventionele grenzen tussen de interpretatieve, narratieve benadering en de analytische, causale verklaringswijzen in de sociologie.³⁹

Ten tweede lijkt het narrativisme te ontaarden in een extreem subjectivisme en een zekere mate van willekeur. Ankersmits aanvallen op het scientisme en het positivisme leiden ertoe dat hij geschiedverhalen in een soort esthetisch luchtledig situeert. Echter historische interpretaties in het algemeen en taaldingen in het bijzonder kunnen moeilijk worden opgevat als louter producten van de autonome verbeeldingskracht van individuele historici; deze worden mede bepaald door de geschiedenis zelf, door de cultuur waarin zij leven. De begrippen en metaforen die historici gebruiken hebben vaak al een maatschappelijke betekenis en maken als zodanig deel uit van de geschiedenis.

Ten derde dringt zich de vraag op in hoeverre het narrativisme een anachronistische visie op het verleden legitimeert. Weliswaar stelt Ankersmit dat de historicus het anders-zijn, het vreemde, het onbegrijpelijke van het verleden niet moet vatten door het in hedendaagse begrippen te vertalen, maar dat is moeilijk te rijmen met zijn vaststelling dat de samenhang die historici aanbrengen per definitie een eigentijdse constructie is. Bovendien staat de nadruk op het synthetiserend vermogen van de historicus op gespannen voet met het object van de mentaliteitsgeschiedenis, de belevingswereld van mensen in het verleden. Immers, de mentaliteitsgeschiedenis wordt bij uitstek gekenmerkt door een kritische houding ten aanzien van door de onderzoeker

³⁷ Abrams 1980, Erikson 1976; vergelijk Alexander 1987.

³⁸ Sztompka 1986, 329.

³⁹ Abrams 1980.

opgelegde schema's en concepties aan het verleden en door een respectvolle aandacht voor de perceptie en de betekenisgeving van de mensen die toen leefden. Als de historicus werkelijk interpreteert op de manier zoals het narrativisme dat suggereert, dan lijkt een belangrijk principe van de geschiedwetenschap in het gedrang te komen, namelijk de onderkenning van wat de mensen in het verleden wel en niet konden weten en de openheid van iedere historische situatie. Van historici mag worden verwacht dat zij het verleden niet uitsluitend in het licht van latere gebeurtenissen beoordelen.

Een vierde - en het kader van de problematiek die hier centraal staat belangrijkste - bezwaar tegen het narrativisme is dat de daaraan ten grondslag liggende visie op de relatie tussen taal en werkelijkheid niet consequent is. Het heeft het naïeve realisme alleen ter discussie gesteld voor zover het de taal van het geschiedverhaal betreft en het gaat er impliciet van uit dat de bronnen waar historici zich op baseren, wel met een daaraan ten grondslag liggende werkelijkheid corresponderen. Zo stelt Ankersmit dat de in het geschiedverhaal voorkomende beweringen over feitelijke standen van zaken wel corresponderen met de niet-talige werkelijkheid van het verleden. Op dit niveau onderschrijft hij de algemene vooronderstelling binnen de geschiedwetenschap dat teksten en documenten opgevat kunnen worden als een teken van een onderliggende werkelijkheid. Historici gebruiken bronnen als bewijsmateriaal om iets te zeggen over het menselijk gedrag en denken waarvan ze een uitdrukking zouden zijn. Zij beperken zich niet tot de reproductie van bronnenmateriaal: zij ordenen bronnen, brengen deze met elkaar in verband en 'vertalen' ze vervolgens in een coherent verhaal. De naïef realistische veronderstelling dat de narratieve samenhang die historici aanbrenge patronen, structuren of continue veranderingsprocessen in het verleden weerspiegelen, is door het narrativisme ter discussie gesteld. Op het niveau van het geschiedverhaal wordt de relatie taal en werkelijkheid geproblematiseerd, maar op het niveau van de (talige) bronnen waarop historici zich baseren gebeurt dit niet. Het narrativisme schenkt geen aandacht aan de talige werkelijkheidsconstructie in de geschiedenis zelf en de vraag in hoeverre deze vanuit het heden toegankelijk en begrijpelijk zijn. In dit verband treedt in het narrativisme een voor de geschiedwetenschap kenmerkend probleem aan het licht. Enerzijds wordt verondersteld dat het verleden niet direct toegankelijk is omdat het fundamenteel anders dan het heden is, anderzijds dankt de geschiedwetenschap haar bestaan juist aan de overtuiging dat de afstand tussen heden en verleden is te overbruggen door de tekens en sporen van het verleden in een voor ons toegankelijke taal te vertalen, alsof het denken en het doen die aan die verschillende talen ten grondslag liggen toch in wezen hetzelfde en daardoor begrijpelijk zijn.

Afgezien van de visuele en materiële overblijfselen van het verleden en kwantitatieve gegevens bestaan historische bronnen grotendeels uit teksten. Deze zijn geen directe afspiegeling van gebeurtenissen of de belevingswereld van mensen in het verleden, maar interpretaties. Niet alleen historici construeren betekenis, ook de mensen in het verleden over wie zij hun verhalen vertellen doen dat en die laatste betekenisgeving is deels neergeslagen in bronnen. De Nederlands historicus E.H. Kossmann heeft de menselijke geschiedenis gekarakteriseerd als 'de geschiedenis van pogingen tot ordening', het creëren van 'codes'.⁴⁰ Deze omschrijving sluit aan bij de definitie van cultuur in de semiotiek: een samenhangend geheel van codes (regels, afspraken, gewoonten) volgens welke tekens worden geïnterpreteerd en omgezet in andere tekens. 'Cultuur is een door een

⁴⁰ Kossmann 1986, 375.

groep gedeelde vaardigheid om op gelijke wijze tekens te herkennen, te interpreteren en te produceren'.⁴¹ Ricoeur heeft in dit verband gewezen op de analogie tussen het begrijpen van een historisch betoog en een menselijke handeling. Als we een handeling in navolging van de socioloog Max Weber opvatten als gedrag met een sociaal-culturele betekenis (*sinnhaft orientiertes Verhalten*), dan is die handeling niet los te maken van een beschrijving van die handeling. Volgens Ricoeur kunnen we menselijk gedrag pas begrijpen als het de vorm van een 'verhaal', een interpretatie heeft gekregen: 'we do not have access to the temporal drama's of existence outside of stories told about them by others or by ourselves'.⁴² Betekenisvolle handelingen zouden als 'tekst' gelezen kunnen worden en een narratieve structuur hebben. Gedrag als een sociale handeling begrijpen impliceert dat uit een serie gedragingen een betekenisvolle eenheid wordt geïsoleerd en dat er bepaalde intenties aan worden toegeschreven. Zoals een deel van het verleden betekenis krijgt door dit vanuit een bepaald perspectief de structuur van een afgebakend en samenhangend verhaal te geven, gebeurt dat in het maatschappelijk leven op analoge wijze, aldus Ricoeur. In die zin verschillen geschiedverhalen niet wezenlijk van de verhalen waarmee mensen in het verleden betekenis aan hun handelen en hun situatie geven.⁴³

Terwijl in het narrativisme de status van de historische kennis, de verhouding tussen taal van de historicus en de werkelijkheid van het verleden het centrale vraagstuk vormt, zou op grond van de redenering van Kossmann en Ricoeur alsook de semiotische cultuuroppvatting de aandacht kunnen worden verlegd naar de plaats van het (geschied)verhaal *in* de historische werkelijkheid. Immers, de interpretaties *van* het verleden zijn bemiddeld door interpretaties *in* het verleden en beide hebben mede vorm gegeven aan het verloop van de geschiedenis. Geschiedverhalen kunnen op deze manier niet alleen worden beschouwd als voorstellen om op een bepaalde manier naar het verleden te kijken, maar ook als deel van de stroom gebeurtenissen die de geschiedenis vormt. Zo heeft de geschiedschrijving in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw een belangrijke rol vervuld in de ontwikkeling van het nationalisme en de vorming van nationale eenheidsstaten. Zoals Benedict Anderson in zijn *Imagined Communities* en Eric Hobsbawm en Terence Ranger in hun *The Invention of Tradition*

⁴¹ Van Zoest 1978, 53; vergelijk Ricoeur 1987, 219. Een dergelijke cultuuroppvatting is binnen de culturele antropologie verwoord door Clifford Geertz. Voor hem is een cultuur in de eerste plaats een web van betekenissen waarin de mens is ingesponnen. Een bepaalde cultuur wordt gekenmerkt door een 'leeswijze' waardoor mensen elkanders gedrag begrijpen. Het object van de antropologie bestaat volgens Geertz niet uit harde feiten, maar uit de interpretaties van deelnemers van elkanders uitingen. Geertz en zijn geestverwanten benadrukken de relatieve autonomie van de 'symbolische orde': symbolen dienen niet te worden gereduceerd tot een sociale of psychologische realiteit. Symbolen representeren geen onderliggende werkelijkheid, maar zij vormen een werkelijkheid op zich en zij geven mede vorm aan het sociale en het persoonlijke leven. (Geertz 1973)

⁴² Ricoeur 1984, 74.

⁴³ Hierbij moet worden aangetekend dat Ricoeur (1987, 197-221) zijn aandacht vooral richt op handelingen, die een 'spoor' hebben nagelaten, handelingen die hun stempel op de geschiedenis hebben gezet en zijn 'gefixeerd' in instituties en/of teksten. Het gaat om handelingen waarvan de betekenis niet gebonden is aan de onmiddellijke situatie waarin ze plaatsvinden. Net als teksten kennen ze een historisch bestaan, onafhankelijk van de ontstaanscontext en de bedoeling van de actor en kunnen ze steeds op andere manieren worden geïnterpreteerd. De betekenis van alledaagse handelingen daarentegen is veel meer gebonden aan een bepaalde situatie en de intenties van de actor. Het is dan ook de vraag of alledaagse handelingen met verhalende teksten vergeleken kunnen worden.

hebben laten zien verwijzen begrippen als natie, nationalisme, nationale traditie en nationaal verleden niet naar gegeven verschijnselen in de sociaal-culturele werkelijkheid, maar gaat het om concepten die in het verleden voortdurend en met succes zijn gebruikt om de belevingswereld van mensen zodanig te vormen dat zij de sociaal-culturele werkelijkheid in termen van deze retorische constructies zijn gaan ervaren. In deze geconstrueerde en vormende gedaante ligt de historische betekenis van het nationalisme. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld ook voor begrippen als sociale klasse, proletariaat, klassenstrijd, sociale gerechtigheid en socialisme, zoals E.P. Thomson in zijn *The Making of the English Working Class* (1965) heeft laten zien. Voor de Duitse historici Reinhard Koselleck, Werner Conze en Otto Brunner was het inzicht dat belangrijke historische begrippen de werkelijkheid van het verleden niet zozeer representeren als wel vormgeven, het uitgangspunt voor hun monumentale *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*.

Vanuit dit perspectief is de geschiedenis op te vatten als een niet aflatend proces van betekenisgeving, van een onafzienbare serie verschillende interpretaties, al naar gelang de wijze waarop mensen op voortdurend veranderende omstandigheden reageren. Geschiedverhalen maken deel uit van dat interpretatieproces; historici nemen geen onafhankelijke positie in ten opzichte van de geschiedenis. Willen zij door zijn tijdgenoten begrepen worden, dan moeten zij de samenhang die zij met hun verhalen construeren, in een eigentijdse taal gieten. Ankersmit suggereert dat historici een min of mee autonome positie inneemt ten aanzien van de geschiedenis waardoor zij een grote mate aan narratieve vrijheid zou bezitten. Hiermee gaat hij voorbij aan het feit dat de 'taaldingen' waar zij gebruik van maken om samenhang aan te brengen, gewoonlijk niet hun constructies zijn, maar tot stand zijn gekomen in de sociaal-culturele werkelijkheid waarover zij schrijven. 'Taaldingen' zijn niet voorbehouden aan historici wanneer zij het verleden interpreteren, maar worden ook in de maatschappij gehanteerd.⁴⁴

Op basis van deze overweging vraagt Kossmann zich in zijn *De Lage Landen* af of hij met zijn beschrijving van de geschiedenis van Nederland en België er eigenlijk wel van uit kan gaan dat entiteiten als een 'staat', een 'volk' of een 'natie' een werkelijk bestaan kennen. Zijn antwoord is ontkenkend: het feit dat individuen en groepen zich van tijd tot tijd van een 'nationalistische retoriek' bedienen is nog geen bewijs van het bestaan van een natie. De traditionele nationalistische geschiedschrijving heeft volgens Kossmann geen reëel bestaande dingen tot onderwerp maar beelden, gedachteconstructies, interpretaties van mensen in het verleden. Het enige wat de historicus kan doen is de 'genealogie' volgen 'van de overgeleverde, veel op elkaar lijkende, zij het steeds anders uitgedrukte opinies over Nederland'.⁴⁵ Het natiebeseef kan beschouwd worden als een 'succesvolle code', een telkens hernieuwde afspraak die tegemoet komt aan de menselijke behoefte aan zingeving, continuïteit, ordening en collectieve identiteit. Op grond van deze overweging kritiseert Kossmann de 'finalistische' geschiedschrijving waarin naar de oorsprong of essentie van moderne naties (of andere sociale verschijnselen) wordt gezocht en hun natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling en groei worden beschreven. Tegenover de zelfverzekerde, bevestigende finalistische geschiedschrijving plaatst Kossmann, evenals Hayden White, de ironie. Hedendaagse geschiedschrijvers zijn volgens hem aangewezen op een ironische houding en stijl, aangezien zij er niet omheen

⁴⁴ Vgl. Van Heusden 1988.

⁴⁵ Kossmann 1986, 377.

kunnen dat zij alleen toegang hebben tot ervaringen van de werkelijkheid voor zover die zijn ingebed in betekenisconstructies. Het geschiedverhaal is dan ook 'het verhaal van de betrekkelijkheden en niet dat van zich majesteitelijk naar het aan hun natuur eigen doel voortbewegende wezens.' De historicus zou oog moeten hebben voor de openheid en onbeslistheid van iedere historische situatie, voor de niet gerealiseerde mogelijkheden.⁴⁶

Als niet alleen de geschiedschrijving, maar ook de geschiedenis zelf is te zien als proces van voortdurende (her)interpretatie, kan de vraag worden gesteld of de analyse die de narrativisten toepassen op de al voltooide geschiedschrijving, ook en in eerste instantie moet worden toegepast op de bronnen waarvan historici gebruik maken. Het narrativistische uitgangspunt dat taal geen transparant medium is dat directe toegang verschaft tot de niet-talige werkelijkheid, geldt niet alleen op het niveau van de geschiedschrijving, maar ook voor de geschiedvorsing op basis van de talige overblijfselen van het verleden. Een dergelijke overweging zou verrijkende consequenties voor de geschiedbeoefening kunnen hebben. Het positivistische onderscheid tussen feiten en interpretaties vervalst. Enerzijds zijn de gebeurtenissen en ervaringen in het verleden alleen in de vorm van interpretaties te kennen, anderzijds kunnen die interpretaties zelf als feiten worden opgevat. Voordat historici zelf betekenis aan het verleden moeten geven, zouden zij zich moeten afvragen welke betekenisgeving in het verleden heeft plaatsgevonden, hoe betekenis ontstaat en verandert. De talige overblijfselen van het verleden zouden dan niet meer moeten worden beschouwd als een symbool van een onderliggende sociaal-culturele werkelijkheid, maar als een zelfstandig object van historisch onderzoek. Teksten zouden niet meer gelden als al dan niet waarheidsgetrouwe representaties van de werkelijkheid, maar als onderdeel daarvan, als sociale verschijnselen die mede vorm geven aan de maatschappij en de cultuur.

Taal speelt een belangrijke rol in de sociale constructie van wat mensen als werkelijkheid ervaren. Zo plaatst de cultuurhistoricus Peter Burke in *The social history of language* (1987) vraagtekens bij de gangbare sociolinguïstische veronderstelling dat taal een afspiegeling is van maatschappelijke machtsverhoudingen. Linguïstische conventies bezitten een zekere autonomie en taalvormen zijn niet louter representaties van macht, maar zelf machtsmiddelen. Nog duidelijker heeft de Engelse historicus G. Stedman Jones gewezen op het belang van taal voor de constitutie van politiek bewustzijn, onafhankelijk van de 'werkelijke' sociaaleconomische verhoudingen. Politieke strategieën worden niet

⁴⁶ Kossmann 1986, 373. Een dergelijke ironische houding heeft uiteraard consequenties voor de maatschappelijke rol van de historicus als intellectueel. Kossmann lijkt deze rol te beperken tot relativering, het ondermijnen van zekerheden en het ontmaskeren van mythen. Wat betreft de discussie over zingeving past historici volgens hem bescheidenheid en terughoudendheid; vanuit een ironisch perspectief kunnen zij zeker geen bijdrage leveren aan de instandhouding en versterking van collectieve identiteiten, onverschillig of het om gevestigde groepen of buitenstaanders, overheersers of onderdrukten gaat. Kossmanns opvatting staat in deze lijnrecht tegenover die van de Amerikaanse historicus William McNeill, die weliswaar erkent dat de historicus ('slechte' of 'partijdige') mythen moet ontmaskeren, maar daar direct aan toevoegt dat het zijn of haar morele plicht is deze door betere mythen te vervangen. De historicus is volgens McNeill bij uitstek de aangewezen figuur om de desintegratie en het gebrek aan een overkoepelende zingeving in de moderne maatschappij tegen te gaan. De geschiedschrijving dient tegemoet te komen aan de maatschappelijke behoefte aan 'publieke mythen' die kunnen dienen als richtsnoer voor collectieve identificatie en die richting kunnen geven aan het handelen. Historici zouden moeten bijdragen aan het creëren van publieke mythen waarmee zoveel mogelijk mensen zich kunnen identificeren. 'Finding the right things to lump together and the right words [...] is a special work of human intelligence - whether applied to history or to everyday encounters with the world.' (McNeill 1986a, 35; vgl. McNeill 1986b)

alleen door sociaaleconomische belangen bepaald, maar ook door het beschikbaar zijn van een cultureel idioom, een 'politieke taal'. Mensen met verschillende belangen kunnen dezelfde 'taal' hanteren en omgekeerd, aldus Stedman Jones:

Mensen kunnen hun ervaringen alleen uitdrukken door woorden, door een taal te gebruiken. De taal waardoor men gedachten vorm geeft gaat echter vooraf aan de ervaring; zij bestaat al. Met andere woorden: er bestaat geen willekeurige keuze van middelen om de eigen ervaring uit te drukken. Men is aangewezen op een aantal bestaande repertoires of vertogen. Ik denk dat een politieke taal eerder iets is, dat aan de ervaring vooraf gaat dan iets dat, reflexief, na de ervaring ontwikkeld wordt. Politieke talen zijn dus niet simpelweg de uitdrukking van de ervaring van een sociale groepering, ze bieden eerder de mogelijkheid de wereld te begrijpen. In dat opzicht denk ik dus niet dat taal op zichzelf manipulatief is: mensen kunnen altijd kiezen welke taal zij zullen gebruiken [...] Het geloven in manipulatie onderschat de intelligentie van mensen en hun vermogen om zelfstandig te kiezen, of om politieke talen te gebruiken op een manier die enigszins verschilt van datgene wat hun wordt voorgehouden.⁴⁷

Interpretatie van teksten uit het verleden kan makkelijk leiden tot vertekening en anachronisme. De Engelse historici Quentin Skinner en John Pocock hebben er bijvoorbeeld op gewezen hoezeer op het gebied van de politieke ideeëngeschiedenis interpretatie ontaardt in een projectie van eigentijdse concepten en preoccupaties op het verleden. Er is in politieke teksten uit het verleden vaak gezocht naar antwoorden op vragen die in de tijd zelf niet aan de orde waren en er zijn op die manier aan politieke denkers vaak bedoelingen toegeschreven, waarvan zij geen weet hadden en konden hebben. Als klassiek beschouwde teksten zijn vaak gelezen vanuit de veronderstelling dat deze impliciet of expliciet gaan over bepaalde essentiële, universele en tijdloze vraagstukken - alsof de geschiedenis van het politieke denken enkele centrale thema's en een bepaald doel, bijvoorbeeld de realisering van democratie, zou kennen. Op grond daarvan zijn politieke denkers beoordeeld naar de mate waarin ze zich rekenschap gaven van de problemen die met dergelijke thema verbonden zijn en op basis waarvan zij zouden hebben bijgedragen tot de realisering van een bepaald idee, zoals de rechtsstaat, volkssoevereiniteit of de parlementaire democratie, of deze juist hebben belemmerd. Zo is Plato verweten dat hij geen rekening hield met de publieke opinie en is hij tot de wegbereider van het totalitarisme bestempeld. En zo is betreurd dat John Locke als vermeende grondlegger van de liberale democratie zich niet voor invoering van het algemeen kiesrecht heeft uitgesproken. Een dergelijke interpretatieve benadering waarbij stilzwijgend wordt verondersteld dat er in de geschiedenis van het denken sprake is van continuïteit, dat er een geschiedenis van vastomlijnde ideeën is, heeft volgens Skinner geleid tot een oeverloze en zinloze discussie onder ideeënhistorici over de vraag of bepaalde denkers wel of niet constructief aan een bepaalde ontwikkeling, niet zelden opgevat als vooruitgang, hebben bijgedragen.⁴⁸

Skinner en Pocock keren zich uitdrukkelijk tegen de neiging van veel ideeënhistorici om in het verleden steeds variaties van hetzelfde te zien. Volgens hen zou

⁴⁷ Stedman Jones geciteerd door Kruithof en Verrips-Roukens 1984, 422.

⁴⁸ Skinner 1969.

het de taak van historici zijn om de diversiteit, het wezenlijk andere van het verleden te tonen. Zij moeten juist laten zien dat het denken in het verleden wezenlijk van vanzelfsprekende hedendaagse denkkaders verschilt. Pas als historici zich bewust zijn van de kloof tussen hun eigen tijd en het verleden, zijn zij in staat het 'vreemde' van het verleden te herkennen en te beschrijven. Hieruit volgt volgens Skinner en Pocock dat de taal het belangrijkste object van historisch onderzoek is, waarbij zij deze niet beschouwen als een transparant medium dat op verschillende wijzen en meer of minder succesvol steeds terugkerende onderliggende ideeën tot uitdrukking brengt.

The great mistake lies not merely in looking for the 'essential meaning' of the 'idea' as something which must necessarily 'remain the same' but even in thinking of any 'essential' meaning (to which individual writers 'contribute') at all.⁴⁹

Historici moeten volgens Pocock niet zelf interpreteren, maar als 'archeoloog' de wijze waarop mensen in het verleden interpreteerden, trachten te reconstrueren.⁵⁰ Wanneer zij iets over de betekenis van teksten, uitspraken en begrippen in het verleden willen zeggen, dienen zij deze niet te reduceren tot een onderliggend idee of de intentie van de auteur, maar dienen zij te reconstrueren hoe ze in het verleden werden gebruikt, hoe ze toen door de tijdgenoten werden gelezen. De auteur kan volgens Skinner en Pocock niet worden beschouwd als het vaste ankerpunt van betekenis. Hij of zij schept een tekst niet uit het niets, maar leest en bewerkt andere teksten. De auteur moet worden gezien als een medium die andere teksten interpreteert en transformeert waardoor een nieuwe tekst ontstaat.⁵¹ Dat impliceert dat historici teksten niet moeten toetsen aan een daaraan ten grondslag liggende werkelijkheid, maar moeten vergelijken met andere teksten ten einde, zoals Skinner stelt: to delineate the whole range of communications', als

'an ultimate framework for helping to decide what conventionally recognizable meanings, in a society of *that* kind, it might in principle have been possible for someone to have intended to communicate.⁵²

Teksten zijn door verwijzingen, lezingen, citaten en overlappingsen met elkaar verweven en als zodanig vormen zij volgens Skinner en Pocock een eigen wereld waarin de zogenaamde scheppende schrijver is ingesponnen. Op basis van dit uitgangspunt heeft Pocock laten zien dat politieke discussies in het zeventiende-eeuwse Engeland niet zozeer moeten worden gezien als een conflict tussen verschillende vastomlijnde ideologieën als wel een confrontatie tussen verschillende politieke vocabulaires: dezelfde begrippen hadden voor verschillende 'partijen' in het debat een verschillende betekenis. De betekenis van termen, uitspraken en teksten is afhankelijk van de wijze waarop ze door de deelnemers aan de discussie worden geïnterpreteerd, al naar gelang de verschillende referentiekaders oftewel 'politieke talen', waarvan zij gebruik maken. Die politieke talen zijn te vergelijken met paradigma's, maar ze sluiten elkaar volgens Pocock niet uit. Hij is

⁴⁹ Skinner 1969, 37.

⁵⁰ Pocock 1981, 975.

⁵¹ In dit opzicht sluit hun perspectief aan het idee van intertekstualiteit van onder anderen Derrida dat hieronder aan de orde komt. Vgl. Trombadori 1985, 17-33; Barthes 1981.

⁵² Skinner 1969, 49.

geïnteresseerd in het 'politieke debat', dat wil zeggen teksten waar verschillende politieke talen elkaar ontmoeten. Politieke vertogen zijn volgens hem pluralistisch, flexibel en plastisch en wederzijdse interactie is mogelijk. Weliswaar impliceert het gebruik van politieke taal macht, maar de 'paradigma's' kunnen zowel van binnenaf als van buitenaf worden ondermijnd. Pocock gaat ervan uit dat verzet altijd mogelijk is. De geschiedenis van het politieke denken en doen is in zijn optiek een voortdurende strijd tussen interpretaties en de historicus moet zich niet laten leiden door zijn kennis van de afloop van die strijd, die immers in het verleden zelf nog onbeslist was.

5. Archeologische en genealogische geschiedschrijving

De benadering van Skinner en Pocock houdt in feite een kritiek in op de gangbare hermeneutische veronderstelling in de geschiedbeoefening, namelijk het idee dat schriftelijk bronnenmateriaal tekens bevat van een daaraan ten grondslag liggende en reconstrueerbare buitentalige werkelijkheid. Sinds het eind van de negentiende eeuw heeft de hermeneutiek een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis en de sociale wetenschappen. Onwikkeld tijdens de Romantiek had zij oorspronkelijk betrekking op tekstinterpretatie, het ontcijferen van oude religieuze teksten, waarvan de betekenis niet direct vanzelf sprak, maar door middel van uitgebreid commentaar uitgelegd en verklaard moest worden: voor het begrijpen van de bijbeltekst was een andere tekst nodig. In de geschiedwetenschap heeft de hermeneutiek zich ontwikkeld tot wat de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg heeft gekarakteriseerd als het 'indicatieparadigma'.⁵³ Dit veronderstelt dat de tastbare en zichtbare cultuurproducten (waaronder teksten) uit het verleden 'sporen' bevatten, die, als de onderzoeker deze op de juiste wijze duidt, kunnen leiden naar een complexe onderliggende werkelijkheid die niet direct waarneembaar is. Essentieel voor deze vorm van hermeneutiek is de tweedeling van de werkelijkheid. Het uitgangspunt is dat aan de zichtbare verschijnselen, de tastbare oppervlakte van de werkelijkheid van het verleden een niet direct toegankelijk fundament, een 'diepere', verborgen betekenis en samenhang ten grondslag ligt. Ten einde het verleden te begrijpen en te verklaren zouden historici die aan het licht moeten brengen. Deze 'diepere' betekenis of samenhang kan subjectief (intentioneel of psychologisch) van aard zijn, bestaan uit de al dan niet bewuste beweegredenen van individuen of groepen, of een meer objectief karakter hebben in de vorm van een sociale structuur, een cultureel patroon, een collectieve mentaliteit of een ontwikkeling.⁵⁴

⁵³ Ginzburg 1981.

⁵⁴ Deze vorm van hermeneutiek moet worden onderscheiden van de meer omvattende invulling die de Duitse filosoof Hans Georg Gadamer - in navolging van Martin Heidegger - eraan heeft gegeven. Gadamer beschouwt de hermeneutiek niet in de eerste plaats als methode om wetenschappelijke kennis over de mens als sociaal en cultuurwezen te vergaren, maar als een karakteristiek van het menselijk bestaan als zodanig. Gadamer plaatst taal en kennis niet tegenover de sociaal-culturele werkelijkheid, maar stelt dat deze net als andere dingen daarvan deel uitmaken. Zoals een vis in het water leeft, leeft de mens in een wereld van betekenissen. Net zoals mensen door fysieke factoren worden bepaald, worden zij dat ook door de taal. Voor Gadamer is een tekst niet zozeer een product van de bedoelingen van een auteur als wel een 'lokale samenbundeling' van betekenisstromen in de historische werkelijkheid. De zogenaamde 'oorspronkelijke' bedoeling van een auteur is niet meer dan een eerste interpretatie en vormt het begin van de 'Wirkungsgeschichte' van een tekst. (Weinsheimer 1985)

Radicaler nog dan Skinner en Pocock heeft Michel Foucault deze hermeneutische vooronderstelling ter discussie gesteld.⁵⁵ Hij vat historische documenten niet op als een talige representaties van het verdwenen verleden, die kunnen worden ontcijferd en 'vertaald', maar als 'gebeurtenissen' temidden van andere gebeurtenissen. Elke poging om via talige uitdrukkingen tot een andere realiteit, het verleden 'wie es gewesen ist', door te dringen is volgens hem zinloos. Documenten zijn voor Foucault geen tekens die 'dingen' in de werkelijkheid representeren, maar ze vormen een realiteit op zich en ze zijn als zodanig alleen met andere tekens te vergelijken. De enige voor ons toegankelijke historische werkelijkheid bestaat altijd in de vorm van tekens, die op een bepaalde manier zijn geordend en zo altijd al een interpretatie vormen. Als we proberen door te dringen tot wat aan die interpretaties ten grondslag ligt, stuiten we op andere interpretaties. Een aan interpretaties voorafgaande en ten grondslag liggende oorsprong of kern bestaat volgens Foucault niet. Het gaat hem niet om de onderliggende betekenis van historische teksten, maar veeleer om hun effecten in de sociale werkelijkheid. Woorden verwijzen niet naar gegeven betekenissen, maar zij leggen een interpretatie op aan de niet-talige werkelijkheid.

Foucaults verwerping van de hermeneutiek houdt verband met de invloed van het structuralisme in Frankrijk in de jaren zestig. Hoewel Foucault het etiket structuralist altijd heeft afgewezen deelt hij met auteurs als Louis Althusser, Jacques Lacan, Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes en Jacques Derrida de opvatting dat taal nooit een formeel, waardevrij instrument kan zijn om de werkelijkheid objectief weer te geven. Zij zien taal eerder als de mogelijksvoorwaarde voor een betekenisvolle sociaal-culturele werkelijkheid, en ook voor wetenschap en filosofie.⁵⁶ Foucault volgt het structuralisme voor zover het, onder invloed van de taaltheorie van Ferdinand de Saussure, de hermeneutiek op taalfilosofische gronden verwerpt.⁵⁷ Het structuralisme staat diametraal tegenover de hermeneutiek omdat het niet uitgaat van het bestaan van een gegeven betekenis die aan taaluitingen of andere tekensystemen zou kunnen worden gekoppeld. Volgens de structuralisten ligt het verband tussen taaltekens en hun betekenis niet vast en komt betekenis niet tot stand door middel van een correspondentie tussen taaluitingen en dingen buiten de taal. De Saussure stelt dat betekenis niet ontstaat door intrinsieke kenmerken van taaltekens, maar door *relaties* tussen tekens en klanken, door een spel van verschillen.⁵⁸ Betekenis moet volgens de structuralisten worden opgevat als een effect,

⁵⁵ Foucault 1972, 1972a, 1977, 1981a, 1981c.

⁵⁶ Zie Berns, IJsseling, Moyaert, 1981.

⁵⁷ De Saussure 1966; Dreyfus en Rabinow 1983.

⁵⁸ Deze relaties en verschillen situeert De Saussure niet in het praktische taalgebruik (*Parole*), doch in een daaraan ten grondslag liggend, buiten tijd en ruimte bestaand formeel taalsysteem (*Langue*). (De Saussure 1966) Voortbouwend op de linguïstiek van De Saussure en de fenomenologie van Edmund Husserl keert met name Derrida - overigens geen structuralist in de strikte zin van het woord omdat hij net als Foucault het bestaan van een onderliggend formeel taalsysteem verwerpt - zich tegen de gangbare veronderstelling dat taal slechts een bijkomstig middel is om gedachten en ervaringen uit te drukken. Waarheid en bewustzijn bezitten volgens hem geen oorspronkelijkheid, gaan niet aan het spreken en schrijven vooraf, maar zijn daar effecten van. Wat als werkelijkheid of waarheid geldt, bestaat niet onafhankelijk van de orde van het spreken en schrijven en van het luisteren en lezen. Betekenisgeving is een aaneenschakeling van interpretaties, zonder begin en einde, zonder vaste ankerpunten buiten het taalgebruik. Betekenisgeving komt tot stand door de becommentariëring van teksten, waardoor nieuwe teksten ontstaan. Betekenis is volgens Derrida alleen mogelijk door de articulatie van verschillen tussen teksten. Er is geen tekst die in zichzelf een authentieke, evidente betekenis of waarheid bezit. Deze worden altijd toegeschreven in een commentaar, in een nieuwe

een constructie die tot stand komt doordat op zichzelf betekenisloze elementen volgens een bepaalde regelmaat naast elkaar worden gezet en doordat er transformaties plaats vinden in de ordening van die elementen. De ordeningen en de transformaties zouden zijn onderworpen aan bepaalde cultuurgebonden regels en het gaat er de structuralisten om de formele structuur van die regels op te sporen. Deze benadering impliceert dat de onderzoeker afstand moet nemen van de betekenis of de waarheid die in teksten tot uitdrukking zouden komen.

In navolging van de structuralisten stelt Foucault dat historische documenten, zoals wetenschappelijke teksten uit het verleden, niet moeten worden gezien als een al dan niet getrouwe afspiegeling van een gegeven werkelijkheid of betekenis. Hij kritiseert vooral het zoeken naar een bewustzijn of intentie achter teksten door bijvoorbeeld een onveranderlijke menselijke rede te veronderstellen die zich in de geschiedenis geleidelijk aan bijgeloof en andere remmende factoren ontworstelt en door middel van voortschrijdend wetenschappelijk inzicht de waarheid aan het licht brengt. In zijn *Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical* (1963) bijvoorbeeld vat hij het ontstaan van de moderne klinische geneeskunde niet op als een vooruitgang in de kennis, als een doorbraak waardoor toegang tot de waarheid over het zieke lichaam wordt verkregen, alsof die toegang daarvoor geblokkeerd zou zijn door mythes, bijgeloof of andere religieuze en mentale ballast. Foucault schildert de opkomst van de wetenschappelijke geneeskunde als een herstructurering in de benadering van ziekte, een herstructurering die bijvoorbeeld zou zijn af te lezen in veranderingen van de syntactische structuur van zinnen en de betoogtrant in medische verhandelingen en ook in de inrichting en organisatie van ziekenhuizen en de daarin gangbare regels en procedures. Op soortgelijke wijze tracht Foucault in andere werken over het ontstaan van de menswetenschappen na te gaan hoe de conceptualisering en omgang met waanzin (*Folie et déraison: histoire de la folie à l'âge classique*, 1961), misdaad (*Surveiller et Punir: Naissance de la prison*, 1975) en seksualiteit (*Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir*, 1976) het resultaat zijn van specifiek wetenschappelijk taalgebruik, door Foucault aangeduid met vertoog, en bepaalde maatschappelijke instellingen en praktijken.⁵⁹

Taal en werkelijkheid staan voor Foucault niet tegenover elkaar: elk gebruik van taal, ook wetenschappelijk taalgebruik, vat hij op als een praktijk temidden van andere praktijken. Anders gezegd, zoals Foucault in zijn *Les mots et les Choses: une archéologie des sciences humaines* (1966) betoogt: woorden bezitten geen bijzondere status tegenover de dingen. Taaluitingen zijn niet ideëel ten aanzien van de reële werkelijkheid, maar zijn dingen tussen andere dingen. En net zoals er in de werkelijkheid afstand bestaat tussen materiële dingen, zo bestaat er ook afstand tussen de woorden en de dingen. Hierbij moet worden opgemerkt dat Foucault zich niet richt op alledaagse taaluitingen, die altijd verbonden zijn met een specifieke situatie en alleen binnen die lokale context betekenis hebben, maar zich bezighoudt met taaluitingen die in verschillende omstandigheden de

tekst. Derrida heeft deze ideeën vooral toegepast in zijn 'deconstructivistische' analyse van wijsgerige teksten, waarmee hij wilde aantonen dat figuratief taalgebruik constitutief is voor de filosofie. (Derrida s.a.; IJsseling 1978)

⁵⁹ Overigens gaat Foucaults aandacht voor omstreeks 1970 voornamelijk uit naar taaluitingen en hun formele structuur, alsof taal een bijzondere en autonome rol vervult ten opzichte van andere praktijken. Na 1970 richt hij zich duidelijker op het samenspel van talige en andere praktijken, waardoor de term vertoog een bredere betekenis krijgt.

status van objectieve geldigheid of waarheid verkrijgen. Vertogen zijn min of meer duurzame taaluitingen, die onafhankelijk van de context waarin ze zijn ontstaan, kunnen worden doorgegeven, bestudeerd, uitgelegd en becommentarieerd en die zo deel gaan uitmaken van 'waarheidsregimes'. Foucault spreekt bijvoorbeeld van medische, psychiatrische, pedagogische en economische vertogen. Dergelijke vertogen zijn ingebed in 'materiële praktijken' of 'technieken', zoals de architectuur van ziekenhuizen, krankzinnigengestichten, gevangenissen, fabrieken en scholen, de manier waarop ziekte in klinieken en krankzinnigheid in gestichten wordt behandeld, het gevangenisregime waaraan gedetineerden worden onderworpen, de procedure van de biecht, het medisch consult, de psychoanalytische therapie, de pedagogische correctie of de strafrechtelijke heropvoeding. Het samenspel van vertogen en praktijken heeft volgens Foucault tot het ontstaan van de menswetenschappen geleid. Onder de menswetenschappen die hun eigen object construeren rekent hij ook de geschiedenis. Het negentiende-eeuwse historische bewustzijn met zijn nadruk op ontwikkeling, continuïteit, tradities, invloeden en vooruitgang is volgens hem een effect van een nieuwe manier om feiten uit het verleden te ordenen en te begrijpen. Mede op basis van dit inzicht streeft hij zelf naar een andere vorm van geschiedschrijving.

Teksten bezitten volgens Foucault een eigen 'materialiteit', ze kunnen worden beschouwd als gebeurtenissen of 'monumenten'. Daarmee benadrukt hij dat hij niet speurt naar de ware betekenis van een tekst, maar dat hij na wil gaan hoe verschillende betekenissen tot stand komen en wat de feitelijke, directe dan wel indirecte, beoogde en niet-beoogde effecten ervan. In zijn analyses van de geschiedenis van de menswetenschappen vanaf het eind van de achttiende eeuw, met name in de methodologische onderbouwing daarvan in *L'archéologie du savoir* (1969), neigt Foucault ertoe om de gangbare veronderstelling met betrekking tot de relatie tussen taal en werkelijkheid radicaal om te draaien: niet alleen de menswetenschappen, maar ook hun objecten gaan volgens hem niet aan de vertogen vooraf, maar worden daardoor in het leven geroepen. Er bestaat geen ziekte in klinische zin, geen behandelbare waanzin of psychische stoornis, geen afgebakend en betekenisvol begrip van seksualiteit en zelfs niet zoiets 'essentieels' als de mens als wetenschappelijk af te bakenen en te doorgronden wezen, de individuele identiteit, de maatschappij en de economie voordat deze onderwerp worden van bepaalde vertogen. De objecten van de menswetenschappen zijn aanvankelijk 'taaldingen' die alleen in teksten voorkomen en niet beantwoorden aan dingen daarbuiten. Wetenschap is in die zin een taalspel, waarin specifieke combinaties van woorden niet naar bestaande dingen verwijzen, maar waarin de onderzoeksobjecten (zoals de mens) worden geconstrueerd. Foucault heeft zijn werk over het ontstaan van de menswetenschappen omschreven als het schrijven van de geschiedenis van de 'objectivering' van die elementen waarvan de historici menen dat ze objectief gegeven zijn. Zo stelt hij:

ik wil weten welke veranderingen de verwoording van het seksuele gedrag heeft ondergaan [...] hoe de elementen zijn ontstaan die tezamen dit gebied vormen dat men - pas erg laat overigens - de seksualiteit is gaan noemen. De organisatie van dit gebied heeft ongetwijfeld zeer vele effecten gehad - een daarvan is dat het de historici een categorie in handen gaf die 'vanzelfsprekend' genoeg was dat zij

geloven een geschiedenis van de seksualiteit en haar repressie te kunnen schrijven.⁶⁰

In *Les Mots et les Choses* analyseert Foucault de vertogen die respectievelijk het leven, de arbeid en de taal tot kennisobject hebben gemaakt, waardoor wetenschappelijke disciplines als de biologie, de economie en de linguïstiek mogelijk werden. De invloed van het structuralisme blijkt in dit boek uit Foucaults aandacht voor de puur formele structuur die in een bepaalde periode aan verschillende vertogen ten grondslag zou liggen, het zogenaamde *epistème*, dat hij opvat als de mogelijksvoorwaarde voor wetenschappelijke kennis. Een belangrijk verschil met andere structuralisten is dat Foucault een *epistème* niet opvat als een tijdloze structuur, maar als een historisch fenomeen. Hij onderscheidde drie *epistèmes*: die van de Renaissance, de klassieke tijd (de zeventiende en achttiende eeuw) en die van de moderne tijd vanaf rond 1800. Ook in *L'archéologie du savoir* heeft Foucault gepoogd een formele methode voor tekstanalyse te ontwikkelen ten einde beweringen in wetenschappelijke teksten te analyseren zonder acht te slaan op de vermeende inherente betekenis, het waarheidsgehalte of de zinnigheid ervan. De verschillende betekenissen die een bewering kan krijgen, zijn afhankelijk van andere beweringen oftewel, zoals hij zegt, 'het veld waarin een bewering verschijnt'. Hij stelt dat wetenschappelijke uitspraken, die aanspraak maken op de status van waarheid, nooit geïsoleerd voorkomen maar altijd in een bepaalde serie of netwerk en dat relaties tussen uitspraken een zekere regelmaat vertonen. Op grond van een dergelijke regelmaat onderscheidt hij 'discursieve formaties'. In die formaties kunnen veranderingen, verschuivingen optreden zodat in feite de ene discursieve formatie overgaat in een andere. Deze transformaties hebben betrekking op de regelmatige patronen waardoor de discursieve formaties worden gevormd, maar ze zijn zelf aan geen enkele regelmaat onderworpen: ze kunnen op elk moment plaats vinden en zijn in zekere zin willekeurig en toevallig.

Naast overeenkomsten is er tussen *Les Mots et les Choses* en *L'archéologie du savoir* een belangrijk verschil te signaleren. Eind jaren zestig distantieert Foucault zich van het structuralisme door de verwerping van het in het eerste boek gehanteerde analytische - en aan de hermeneutiek verwante - onderscheid tussen een oppervlakteniveau (vertogen) en daaraan ten grondslag liggende gemeenschappelijke dieptestructuren (*epistèmes*). In *Les Mots et les Choses* vat Foucault *epistèmes* op als de mogelijksvoorwaarden en culturele basiscodes van vertogen. In *L'archéologie du savoir* gaat Foucault er niet meer vanuit gaat dat er een dieperliggende orde aan de discursieve formaties ten grondslag ligt. Het gaat hier om het wezenlijke verschil tussen de structuralisten *pur sang*, zoals Lévi-Straus, en 'post-structuralisten' als Foucault en Derrida. Terwijl de eersten waarneembare verschijnselen terugvoeren op een ideëel, statisch systeem van opposities en verschillen, dat onafhankelijk van tijd en ruimte bestaat en dat slechts een eindig aantal variaties toelaat, richten de laatsten zich op de onvoorspelbare dynamiek van relaties in de geschiedenis: betekenis(verandering) komt volgens deze historische benadering tot stand in concrete discursieve processen. De regelmaat die Foucault tracht op te sporen gaat dus niet aan de discursieve formaties vooraf, is geen mogelijksvoorwaarde, maar komen daarin tot stand en kunnen er alleen empirisch van worden afgeleid. Transformaties van de ene discursieve formatie in de andere kunnen

⁶⁰ Foucault 1981b.

op elk moment optreden en hoeven niet samen te vallen met transformaties tussen formaties op andere gebieden. Terwijl Foucault in *Les Mots et les Choses* fundamentele en alomvattende breuken onderscheidt tussen *epistèmes*, stelt hij nu dat discursieve formaties talloze discontinuïteiten op verschillende niveaus en op verschillende tijdstippen vertonen. De opeenvolging van discursieve formaties lijkt willekeurig. Discontinuïteiten zijn niet terug te voeren op een grondpatroon en evenmin op een onderliggende ontwikkeling.⁶¹ Anderzijds suggereert Foucault wel een vorm van continuïteit door zijn beschrijving van het verschijnen van nieuwe discursieve formaties als een combinatie en 'stapeling' van oude en nieuwe elementen.

Met zijn archeologische methode belandde Foucault echter in een impasse. Enerzijds had hij definitief gebroken met het structuralisme, die concrete taaluitingen terugvoert op een dieptestructuur, anderzijds drong zich de vraag op wat de relevantie van de archeologie is als er niets zinnigs valt te zeggen over een ogenschijnlijk willekeurige opeenvolging van discursieve formaties. Tegelijkertijd is niet aan de indruk te ontkomen dat Foucault geen discursieve formaties of vertogen op het spoor kon komen zonder onder concrete taaluitingen in teksten een onderliggende orde en regelmaat te veronderstellen. 'Hoe kan men uit de oneindige veelheid van gebeurtenissen selecties maken om vervolgens daarvan de regelmatigheid te beschrijven zonder al een samenhang of structuur te veronderstellen?', zo vraagt de tekstsocioloog Tony Hak zich in een kritisch commentaar af. 'Ondanks alle beweringen van het tegendeel kwam Foucaults werkwijze er toch op neer dat hijzelf in een interpreterende geste uitspraken gelijkschakelde onder de vlag van een vertoog [...] en [...] een discursieve formatie [...]'⁶² Foucaults poging om met zijn archeologische methode een systematische en 'positieve' (dat wil zeggen formele, objectiverende) vertooganalyse te ontwikkelen, waarbij de historicus afziet van interpretatie ('allegorie' in zijn woorden), is blijven steken in een theoretische exercitie. In feite heeft hij deze benadering nooit toegepast.⁶³ Aan de hand van Nietzsches opvattingen over geschiedenis is hij rond 1970 een andere weg ingeslagen, die van de genealogische geschiedschrijving.

Uit het in 1971 verschenen essay 'Nietzsche, la généalogie et l'histoire' blijkt hoezeer Foucault schatplichtig is aan Nietzsche.⁶⁴ Nietzsche wees het speuren naar de oorsprongen en het wezen van historische verschijnselen af. Zo liet hij zien dat de herkomst van de rede, de moraal of de religie niet te vinden is in een oorspronkelijke betekenis van deze begrippen, die als het ware de vaste kern zouden vormen van hun wisselende historische verschijningsvormen. Zij zijn volgens hem ontstaan als gevolg van transformaties van andere historische verschijnselen en als zodanig effecten van interpretaties. Tegenover het speuren naar oorsprong of essentie plaatste Nietzsche het ontstaan als het plotselinge, toevallige verschijnen. Zo heeft hij willen aantonen dat de rede op 'onredelijke' wijze, door toeval uit iets anders is ontstaan en dat de moraal voortkomt uit de wil tot macht. Tegenover het denken dat aan historische verschijnselen een wezenlijke, oorspronkelijke betekenis toeschrijft - 'dat onherroepelijk verloren gegane punt, waar de waarheid van de dingen zich verbond met een waarheid van het vertoog' - stelde

⁶¹ Lambrechts 1981; vergelijk Hodge 1989.

⁶² Hak 1988, 21-22.

⁶³ Vgl. Dreyfus en Rabinow 1983.

⁶⁴ Foucault 1981c; vgl. Foucault 1981b en Nietzsche 1983.

Nietzsche dat sociale verschijnselen ontstaan in transformaties van andere sociale verschijnselen, transformaties die in een maatschappelijk krachtenspel tot stand komen. In zijn *Genealogie van de moraal* verschijnt het idee van het goede op het strijdtoneel van heersers en onderdrukten, waar deze 'hun dreigementen en woorden uitwisselen'. De groep die overwint - in dit geval de in fysiek opzicht zwakkeren, aldus Nietzsche, die in dit verband van een 'slavenmoraal' rept - kunnen hun interpretatie van het goede een hogere waarde toeschrijven en de status van een gegeven en duurzame waarheid geven. De overwinnaars veranderen hun interpretatie, hun strategie in regelsystemen, in een dwingende culturele code. Het is echter volgens Nietzsche altijd mogelijk dat deze code opnieuw inzet wordt van strijd. Een interpretatie kan worden gebruikt tegen de groep die deze aan anderen had opgelegd: een vocabulaire kan worden toegeëigend, in een nieuwe context worden geplaatst en tegen de voormalige gebruikers ervan worden ingezet.

In navolging van Nietzsche signaleert Foucault een ahistorische tendens in het uit de negentiende eeuw stammende streven van historici om oorsprongen te vinden, doelen aan te wijzen, doorlopende ontwikkelingen te veronderstellen en zo samenhang en eenheid in de geschiedenis aan te brengen. De samenhang werd volgens hem vaak gezocht in een veronderstelde, buiten de geschiedenis gesitueerde essentie, die aan uiteenlopende concrete gedragingen, ervaringen en betekenissen ten grondslag zou liggen. Zo vatten Hegel en zijn volgelingen de geschiedenis op als de geleidelijke ontplooiing het menselijk bewustzijn en de rede. Academische historici als Von Ranke situeerden de essentie in de nationale eigenheid van de verschillende Europese volkeren. Tegenover de neiging van historici om hun beschrijvingen te organiseren aan de hand van een veronderstelde samenhang, een tijdgeest of noodzakelijke ontwikkeling, pleit Foucault in navolging van Nietzsche voor een beschrijving waarin recht wordt gedaan aan de diversiteit en wordt afgezien van continuïteit, het zoeken naar oorsprongen en het beschrijven van invloeden en tradities. Hij benadrukt het fragmentarische karakter van zijn geschiedschrijving. De praktijken die hij bestudeert zijn volgens hem tot stand gekomen als gevolg van transformaties, confrontaties en krachtmetingen. Het gaat hem er niet om een 'verborgen continuïteit aan het licht te brengen', maar om een beschrijving van de wijze waarop de 'monumenten' van het verleden 'verspreid' zijn, van de 'veelvoudige relaties en betrekkingen' daartussen en van de breuken en transformaties die op verschillende niveaus kunnen optreden.

Foucaults aandacht voor de 'veelvoudige relaties en betrekkingen' maakt zijn archeologisch-genealogische methode bij uitstek een historische:

[...] de geschiedenis verklaren en uiteenzetten betekent in de eerste plaats haar geheel zien, de zogenaamde natuurlijke gegevens aan gedateerde en schaarse praktijken verklaren, niet op basis van één bewegend principe, maar op basis van alle naburige praktijken waarop zij zich enten [...] ⁶⁵

Er zijn slechts praktijken en historische verschijnselen moeten volgens Foucault in de context van deze historische praktijken worden beschouwd en niet worden gereduceerd tot iets anders. Voor zover er verbanden in het verleden zijn te vinden tussen documenten en tussen talige uitingen en andere 'praktijken' bevinden die zich aan de oppervlakte. Interpretatie volgens de methode van het indicatieparadigma - een beweging van 'buiten

⁶⁵ Lambrechts 1981, 550.

naar binnen', van het 'manifeste naar het latente' - daarentegen leidt op het gebied van de geschiedenis van het denken of mentaliteiten al gauw tot anachronismen. De werkelijke historische zin impliceert volgens Foucault het inzicht

dat er achter de dingen 'iets totaal anders' steekt: niet hun wezenlijke en tijdloze geheim, maar het geheim dat zij zonder wezen zijn, of dat hun wezen stuksgewijs is opgebouwd uit gestalten die daaraan wezensvreemd waren. [...]

De verschillende ontstaansmomenten die de genealoog opspoorde, zijn niet de opeenvolgende gestalten van één en dezelfde betekenis, maar effecten van vervangen, verschuivingen, verholde veroveringen en systematische kenteringen. Wanneer interpreteren zou betekenen een in oorsprong verzonnen betekenis langzaam aan het licht brengen, dan zou alleen de metafysica de wording van de mensheid kunnen interpreteren. Wanneer interpreteren echter betekent zich met geweld of list meester te maken van een regelsysteem, dat op zich geen wezenlijke betekenis kent, en dit systeem een richting op te dringen, het aan een nieuwe wil te onderwerpen, het in een ander spel binnen te voeren en het aan andere regels te onderwerpen, dan is de wording van de mensheid een reeks interpretaties. En de genealogie moet haar geschiedschrijving zijn [...]⁶⁶

Met de genealogie heeft Foucault in feite zijn puur formele methode opgegeven: hij is nu wel geïnteresseerd in betekenis als effect van specifieke combinaties van zowel talige als niet-talige praktijken - Foucault spreekt in dit verband van strategieën. De praktijken waaraan hij in zijn historische werk van de jaren zeventig veel aandacht heeft besteed zijn, zoals bekend, de diverse disciplinerings technieken die vorm kregen door het samenspel van kennis en macht in bepaalde instituties, zoals het ziekenhuis, het krankzinnigengesticht, de gevangenis, de kazerne, de school, de spreekkamer van de arts, psychiater en psychotherapeut en het gezin. Het als belangrijkste product van deze disciplineringsmethode was het moderne individu, de mens opgevat als kenbaar object van onderzoek, maar ook als kennend subject. Foucault laat op deze manier zien dat de hermeneutische en structuralistische interpreterende menswetenschappers, evenals hun studieobject, de mens, het resultaat zijn van bepaalde historische (talige en niet-talige) praktijken. Op deze manier gaat Foucault met zijn genealogie voorbij aan de hermeneutiek en het structuralisme, zonder daar een andere benadering dan een historische tegenover te stellen.⁶⁷

Voor Foucault is het historisch perspectief een soort 'interne etnologie' van onze cultuur. Historiciteit impliceert dat we onze eigen cultuur op afstand bezien alsof ze een voor ons vreemde cultuur is. Het verleden moet dan ook niet worden beschreven in de ons bekende categorieën. Als de historicus het bijzondere van het verleden wil tonen moet hij er ons van vervreemden. De genealogische geschiedschrijver laat het verleden niet passief op zich afkomen alsof de feiten voor zich spreken. Foucaults kritiek op het uit de negentiende eeuw stammende historische bewustzijn waarin feiten, ontwikkelingen, continuïteit, invloeden en tradities als vanzelfsprekende kwaliteiten van het verleden werden gezien - deze beschouwingwijze is volgens Foucault een effect van een nieuwe manier van kijken in termen van opeenvolging en analogie - betekent niet dat hij zou

⁶⁶ Foucault 1981c, 11, 24.

⁶⁷ Dreyfus en Rabinow 1984.

pretenderen dat zijn perspectief, zijn keuze om het verleden in termen van breuk en discontinuïteit te beschrijven, meer in overeenstemming met de historische werkelijkheid zou zijn. Discontinuïteit is evenmin een kwaliteit van het verleden zelf als continuïteit. De werkelijke historische zin impliceert het bewustzijn dat de visie op het verleden altijd gebonden is aan een bepaald perspectief, aldus Foucault. In feite staat hij in navolging van Nietzsche en net als de woordvoerders van narrativisme op het standpunt dat het idee van een buiten de taal bestaande historische realiteit verworpen moet worden en dat ook op het niveau van de geschiedschrijving interpretatie onvermijdelijk is. Aangezien de genealogie evenmin als de andere vormen van geschiedschrijving aanspraak kan maken op representatie van het verleden, acht Foucault geschiedschrijving uiteindelijk verwant aan literatuur, zoals blijkt uit zijn stijl, zijn gebruik van visuele beelden en metaforen.⁶⁸

Terwijl Foucault zich in zijn grotendeels methodologische uiteenzettingen in *Les Mots et les Choses* en *L'Archéologie du savoir* opstelde een soort positivist, een onderzoeker die op zuiver formele, objectieve wijze de theorieën en praktijken van andere menswetenschappers in de geschiedenis bestudeert, impliceert de genealogische benadering dat hij zich niet meer in een bijzondere positie 'boven de geschiedenis' plaatst. Hij erkent dat voor hem als historicus hetzelfde geldt als voor de wetenschapper wiens theorieën hij bestudeert, namelijk dat de onderzoeker zich niet los kan maken van de tijd waarin hij leeft. Foucaults onderzoek naar disciplineren als het effect van het samenspel van kennis en macht is in feite ingegeven door bepaalde maatschappelijke vraagstukken van zijn eigen tijd, waarbij hij zich persoonlijk betrokken voelt - vandaar dat hij zijn werk als geschiedenis van het heden heeft gekarakteriseerd. Zijn werk gaat over het verleden, maar het maakt tegelijkertijd deel uit van de geschiedenis en beoogt een andere manier van kijken teweeg te brengen op hedendaagse kwesties door te laten zien waar bepaalde hedendaagse praktijken vandaan komen. Niet het zoeken naar een oorsprong, maar het volgen van de vele vertakkingen van het heden naar de diverse talige en niet-talige praktijken in het verleden is het middel om de relativiteit van hedendaagse denkwijzen en praktijken aan te tonen, zodat de vanzelfsprekendheid ervan ter discussie komt te staan. Deze geschiedenis van het heden is ingegeven door wat Foucault als de behoefte van het heden ziet. Zijn keuze voor de discontinuïteit hangt nauw samen met zijn opvatting dat de hedendaagse mens een breuk in het heden moet bewerkstelligen, zich van overgeleverde vormen moet bevrijden. Volgens hem is het de taak van de genealogische geschiedschrijving om 'de beschermende illusies' en 'de eenheid van het subject' te vernietigen.⁶⁹ Hij plaatst zijn werk op het breukvlak van de moderne en de 'postmoderne' tijd. Door bepaalde kennisvormen te historiseren - de mens als oorsprong en object van kennis - wil Foucault laten zien dat we ermee kunnen breken.

6. Interpretatieve sociologie

In tegenstelling tot de culturele antropologie is er binnen de sociologie nagenoeg geen sprake van een met het historisch narrativisme vergelijkbaar debat over het taalgebruik van de wetenschapper en het verhalende karakter van diens betoog.⁷⁰ Weliswaar hebben

⁶⁸ Vergelijk Trombadori 1985, 11; Megill 1979.

⁶⁹ Foucault 1972, 40.

⁷⁰ Met name onder aanhangers van de symbolische antropologie bestaan opvattingen over de status van het verhaal van de wetenschapper die vergelijkbaar zijn met die van narrativisten. Clifford Geertz' pleidooi voor

sommige vakbeoefenaars voorgesteld om sociologische teksten te zien als talige, literaire constructies in plaats van als min of meer objectieve registraties, maar over het algemeen lijkt het er op dat sociologen minder dan historici en cultureel-antropologen geneigd zijn het onderscheid tussen fictie en non-fictie te relativiseren.⁷¹ Er zijn maar weinig sociologen die de bewering van Robert Nisbet in zijn *Sociology as an Artform* (1976) dat sociologie meer verwantschap met kunst dan met wetenschap vertoont, zullen onderschrijven. Nisbet stelt dat metaforen en verbeelding een belangrijke rol spelen in de sociologische kennisverwerving. Zijn kwalificatie van sociologische beschrijvingen als constructies, als een 'manier van kijken naar de werkelijkheid' oftewel 'sociale landschappen' en 'portretten' vertoont een grote overeenkomst met de opvattingen van White en Ankersmit over het literaire karakter van het geschiedverhaal.⁷²

Wel is er binnen de sociologie sprake van aandacht voor taal als sociaal-cultureel verschijnsel, met name in stromingen als het symbolisch-interactionisme, de etnomethodologie en diverse vertooganalytische benaderingen. Hoewel de aandacht voor taal binnen de sociologie geplaatst kan worden in de traditie van de 'verstehende' sociologie, die gemeenschappelijke wortels heeft met de hermeneutische traditie in de geschiedwetenschap, verschilt de wijze waarop sociologen het probleem van de taal aan de orde hebben gesteld fundamenteel van die van historici. Enerzijds hebben sociologen in kennistheoretisch opzicht de problemen rond taal en sociale werkelijkheid veel grondiger doordacht dan historici, uitzonderingen als Skinner en Pocock daargelaten. In dit verband zal ik in dit en het volgende hoofdstuk achtereenvolgens ingaan op het symbolisch interactionisme, de etnomethodologie, de ideologietheorie en de tekstsociologie. Anderzijds hebben deze benaderingen, die uitermate kritisch staan ten aanzien van macrosociologische en ook historisch-sociologische interpretaties, vanwege hun microsociologische en ahistorische karakter geleid tot een zekere eenzijdigheid en beperktheid.

De bovengenoemde sociologische scholen en benaderingen zijn terug te voeren op de fenomenologische uitwerking van de *verstehende* sociologie, waarvoor de basis is gelegd door de filosoof Wilhelm Dilthey en de socioloog Max Weber.⁷³ Dilthey stelt dat het model van de natuurwetenschappen, volgens welke wetenschappelijke kennis bestaat uit een reductie van de materiële werkelijkheid tot formele, kwantificeerbare eigenschappen en de onveranderlijke en voorspelbare causale relaties daartussen, niet

'thick description', dat wil zeggen het (antropologisch) interpreteren van de interpretaties van andere mensen, houdt een erkenning in van het feit dat de wetenschappelijke beschrijving geconstrueerd en in zekere zin fictief is. Vorm en inhoud kunnen volgens hem niet worden gescheiden en de antropologische kennisverwerving verloopt niet zozeer lineair of cumulatief als wel dialogisch. (Geertz 1973, 3-30) Het inzicht dat de taal geen eenduidig imitatie-instrument is, heeft binnen deze stroming in de antropologie geleid tot aandacht van de retorische en literaire aspecten van het wetenschappelijk betoog en een relativisering van de 'waarheid' van het eigen verhaal. Zo stelt de antropoloog B. Scholte: 'The most important insight reached, I think, is precisely the fact that ethnographic authority [...] and ethnological legitimacy [...] are, in fact, *constituted*, that is, they are not merely descriptive (imitative) of reality or analytic (logical) manipulations of the real, but they are also and perhaps more fundamentally literary, poetic, inventive, imaginative, and constitutive *deeds* of a meta-antropological (political, historical, aesthetic, etc) kind [...]' (Scholte 1986, 523).

⁷¹ Van der Geest 1986; Van Peer 1986; Zima 1986; Abrams 1980; Erikson 1970.

⁷² Nisbet 1976.

⁷³ Coenen 1983.

opgaat voor de cultuurwetenschappen. In tegenstelling tot positivistische sociologen als Auguste Comte, Herbert Spencer, Karl Marx en Emile Durkheim stelt Dilthey dat de maatschappij niet kan worden opgevat als een totale op zichzelf staande werkelijkheid met zijn eigen wetmatigheden. Ten eerste maakt de cultuurwetenschappers deel uit van de wereld die hij of zij onderzoekt. Ten tweede bestaat de maatschappij uit individuen, die elkanders gedragingen begrijpen (*verstehen*) als uitdrukkingen van innerlijke belevingen, motieven en waarden. Evenals historici dienen sociale wetenschappers zich volgens Dilthey in te leven in de mensen die zij onderzoeken en hun gedragingen en uitingen te interpreteren; de subjectiviteit van onderzoekers vormt dan ook geen belemmering maar juist het middel om kennis over de maatschappij te vergaren. Dilthey beschouwt de hermeneutiek als *de* methode voor de menswetenschappen. Sociale en historische wetenschapsbeoefening is voor hem in wezen het interpreteren van cultuuruitingen. Alle cultuurverschijnselen waarin de mens zich heeft uitgedrukt, zijn volgens hem te beschouwen als teksten, die geïnterpreteerd oftewel 'vertaald' moeten worden. Historici en sociologen zouden op grond van zijn eigen levenservaring en door middel van inleving in de ervaringswereld van andere mensen tot begrip van cultuuruitingen in heden en verleden kunnen komen. Onder invloed van de teksten uit het verleden of andere culturen zouden cultuurwetenschappers hun eigen levenservaring in een nieuw licht zien en herinterpreteren. De interpretatie van cultuuruitingen kan volgens Dilthey nooit tot definitieve, objectieve kennis leiden; interpretatie is ingebed in een hermeneutische cirkel, een voortdurende dialoog tussen de onderzoeker en de bestudeerde cultuur en wat de geschiedvorsching betreft tussen heden en verleden.

Mede op basis van de inzichten van Dilthey ziet Weber het begrijpen van de sociale betekenis van het menselijk handelen als de eerste taak van de socioloog. Een sociale handeling is volgens Weber gedrag met een subjectieve bedoeling die is gericht op andere mensen. Tegelijkertijd stelt hij dat de socioloog naar objectiviteit moest streven: met behulp van ideaaltypische constructies zouden generaliseerbare patronen van het menselijk gedrag zijn op te sporen. Voor Weber zijn er dus twee soorten kennis relevant voor de socioloog: kennis op basis van de inleving in de subjectieve betekenisgeving van de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer en de op ideaaltypen stoelende generaliseerbare sociologische kennis, die de subjectieve betekenisgeving overstijgt.

De fenomenologie, waarvan het uitgangspunt is dat er geen kenbare werkelijkheid bestaat onafhankelijk van het intentionele menselijk bewustzijn, heeft de verhouding tussen die twee soorten kennis geproblematiseerd. Volgens de grondlegger van deze filosofische stroming, Edmund Husserl, is de veronderstelling dat de natuur- en cultuurwetenschappen met behulp van rationale denkconstructies, modellen of theorieën rechtstreeks toegang kunnen krijgen tot de werkelijkheid en daarvan objectieve kennis kunnen vergaren, op drijfzand gebouwd. De werkelijkheid is slechts toegankelijk in een specifiek menselijke gedaante en heeft als zodanig altijd al betekenis. Het object van de sociologie is dan ook geen objectief gegeven sociale werkelijkheid, maar de wereld van (dagelijkse, subjectieve) ervaringen (de *Lebenswelt*), waarin alleen maar wordt *verondersteld* dat er een gedeelde, van de individuele ervaringen onafhankelijke sociale werkelijkheid bestaat.

Terwijl Husserl gelooft dat de *Lebenswelt* uiteindelijk geworteld is in bepaalde, algemeen menselijke wezenstructuren, onafhankelijk van tijd, plaats of cultuur, vestigen

door de fenomenologie geïnspireerde sociologen, zoals A. Schutz en later P. Berger en T. Luckmann in hun *The Social Construction of Reality* (1966) de aandacht op het sociale en veranderlijke karakter van alledaagse werkelijkheidsinterpretaties, volgens welke de *common-sense world* tot stand komt en in stand wordt gehouden. Voor Schutz vormen de formele kenmerken van de alledaagse betekenisgeving het belangrijkste object van de sociologie. Het sociale leven bestaat volgens hem uit een complex geheel van interpretaties, een continu proces van zingeving, dat bestaat uit de innerlijke reflectie van de eigen, reeds voorbije belevingen en een duiding van andermans gedragingen en expressies als tekens van diens innerlijke overwegingen. Het begrijpen van het gedrag van andere mensen is alleen mogelijk wanneer deze worden geïnterpreteerd als behorend tot een bepaald type; ideaaltypische duiding is in deze redenering niet alleen aan sociale wetenschappers voorbehouden, maar ook in het dagelijkse leven gangbaar.

De benadering van Schutz ligt aan de basis van het symbolisch interactionisme en de etnomethodologie, stromingen die in het midden van de twintigste eeuw in de Amerikaanse sociologie tot ontwikkeling komen tegenover en als alternatief voor het toen invloedrijke structureel-functionalisme van T. Parsons, dat de nadruk legt op bovenindividuele sociale structuren en mechanismen.⁷⁴ Het uitgangspunt van het symbolisch interactionisme is dat het gedrag van mensen niet uitsluitend wordt gedetermineerd door maatschappelijke structuren of collectieve normen en waarden, maar ook door de wijze waarop zij sociale situaties definiëren. De werking en invulling van sociale grootheden als normen, waarden, rollen, instituties etcetera zijn afhankelijk van de interpretaties, van betekenissen die individuen aan specifieke situaties toekennen. Maatschappelijke orde is volgens het symbolisch interactionisme niet gegeven, maar het precare resultaat van onderhandelingsprocessen over definities, een product van interactieprocessen, waarin mensen elkanders gedragingen en uitingen voortdurend duiden en op grond van die betekenissen hun gedrag (al dan niet vrijwillig) op elkaar afstemmen. De reacties van mensen op de gedragingen en uitingen van anderen worden bepaald door de bedoelingen die zij daarachter vermoeden en de interpretaties die zij daaraan geven. Het sociale verkeer verloopt volgens de grondlegger van het symbolisch interactionisme, G.H. Mead, via symbolen, waarvan talige uitingen de belangrijkste zijn.

Het symbolisch interactionisme is wel gekritiseerd omdat het op een voluntaristisch, psychologiserend mensbeeld gebaseerd zou zijn en het sociale tot het persoonlijke bewustzijn zou reduceren. Deze kritiek is niet helemaal terecht. Mead wijst er juist op dat het zelfbewustzijn van mensen sociaal gevormd wordt in interacties tussen mensen. Zin en betekenis komen niet voort uit de individuele psyché, zijn geen producten van subjectieve voorstellingen, maar komen tot stand in processen tussen individu en maatschappij. Het verloop van sociale interactie zijn noch uit sociale structuren noch uit het individuele bewustzijn te verklaren. Hoewel sociale omstandigheden en normen de contouren bepalen van de situaties waarin interacties plaatsvinden, bezitten de laatste een zekere autonomie en kan de mens als *meaning-maker* mede vorm geven aan de maatschappij.

Het symbolisch interactionisme sluit aan bij de fenomenologische kritiek op het aan de natuurwetenschappen ontleende hypothetisch-deductieve onderzoeksprocedure in de sociologie, volgens welke onderzoek dient om theoretische constructies te toetsen. De empirische sociologie zou moeten uitgaan van de sociale werkelijkheid zoals mensen die zelf ervaren en sociologische theorieën zouden moeten bestaan uit een ordening van

⁷⁴ Alexander 1987; Van Hoof 1983; Ten Have 1983.

concrete ervaringen met behulp van attenderende begrippen. De etnomethodologie heeft de kritiek op de structureel-functionalistische sociologiebeoefening nog verder aangescherpt.⁷⁵ Etnomethodologen stellen dat sociologen niet een eigen overkoepelende interpretatie van de maatschappij aan de alledaagse betekenisgevende activiteit van mensen in de samenleving moeten toevoegen, maar zich dienen te beperken tot beschrijvingen van de wijze waarop betekenisgeving in de maatschappij tot stand komt. Terwijl sociologen gewoonlijk uitgaan van gegeven sociale feiten, stellen de etnomethodologen dat deze producten zijn van sociaal georganiseerd praktisch handelen, van interpretatieprocessen. Sociale verschijnselen bezitten geen eenduidige, vastliggende betekenis die sociologen op een objectieve wijze zouden kunnen interpreteren, maar ze kunnen als gevolg van de zingevende activiteit in de samenleving verschillende betekenissen krijgen. De sociologie kan volgens een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de etnomethodologie, H. Sacks alleen wetenschappelijk zijn als onderzoekers zich zowel onthouden van een eigen interpretatie van maatschappelijke betekenisgeving als zich distantieëren van het *common-sense* perspectief van de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer: "The "discovery" of the common-sense-world is important as the discovery of a problem only, and not as the discovery of a sociological resource."⁷⁶

De etnomethodologie is dan ook geen aanduiding van een sociologische methode, maar van het onderzoeksobject: de methoden die mensen in de maatschappij gebruiken om betekenis aan hun eigen gedrag en dat van anderen te geven, de wijze waarop zij in het sociale verkeer elkanders gedragingen interpreteren en begrijpelijk maken. De grondlegger van de etnomethodologie, H. Garfinkel, heeft in dit verband gewezen op het belang van de 'documentaire methode' van interpretatie in het dagelijkse leven. Gedragingen en uitingen worden voortdurend van betekenis voorzien volgens een bepaald verondersteld schema of code - Garfinkel gebruikt hiervoor de aan Husserl ontleende term 'indexicaliteit' - waardoor ze begrijpelijk worden. De feitelijkheid van een gedeelde sociale werkelijkheid, de *common sense world* wordt door de ethnomethodoloog niet opgevat als een objectief gegeven, maar als het resultaat van voortdurende betekenisgeving. In de woorden van Garfinkel:

The method consists of treating an actual appearance as 'the document of', as 'pointing to', as 'standing on behalf of' a presumed underlying pattern. Not only is the underlying pattern derived from its individual documentary evidences, but the individual documentary evidences in their turn, are interpreted on the basis of 'what is known' about the underlying pattern. Each is used to elaborate the other.⁷⁷

De etnomethodologie is een uitwerking van de opvattingen van Weber en Schutz over de betekenis van maatschappelijk handelen. Handelingen kunnen volgens deze sociologen niet worden beschreven aan de hand van criteria die extern zijn aan de subjectieve bedoelingen van individuele maatschappelijke actoren. De maatschappelijke orde is in hun sociologisch perspectief niet gegeven en gaat niet vooraf aan individuele

⁷⁵ Ten Have 1983; Alexander 1987.

⁷⁶ Sacks 1963, 11.

⁷⁷ Geciteerd door Ten Have 1983, 148; vergelijk Garfinkel 1967, 40.

betekenisgeving, maar bestaat slechts op grond van de bevestiging en de instandhouding van een gemeenschappelijk interpretatiekader door de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer. Op basis van deze inzichten stellen de etnomethodologen dat maatschappelijke orde het resultaat is van de 'normaliserende' werking van de interpretaties die mensen van elkanders gedrag geven. Zo wijst Garfinkel erop dat zij niet alleen het gedrag van anderen voortdurend als 'normaal' interpreteren, maar tegelijkertijd het eigen gedrag voor de ander een 'normaal' aanzien geven. Interpretaties worden in het alledaagse sociale verkeer kenbaar gemaakt door nieuwe handelingen en uitspraken, die ook weer worden geïnterpreteerd enzovoort. Handelingen en uitspraken gaan niet alleen vooraf aan interpretaties, maar zijn zelf ook interpretaties van voorgaande handelingen en uitspraken, die op hun beurt ook weer interpretaties zijn. Voor de etnomethodoloog bestaan er geen objectieve sociale feiten, alleen maar interpretaties. Maatschappelijke actoren refereren niet aan een werkelijkheid die onafhankelijk van hun handelingen en uitspraken bestaat, maar ze creëren juist een gedeelde werkelijkheid doordat ze handelen en spreken *alsof* hun ervaring overeenkomt. Maatschappelijke orde is volgens deze redenering een product van interpretatieprocessen en de socioloog dient daar in het perspectief van de etnomethodologie geen interpretatie aan toe te voegen, maar zich te beperken tot observatie en registratie.

Het feit dat deelnemers in maatschappelijke praktijken elkaar voortdurend interpretaties demonstreren [...] en het feit dat het verloop van deze praktijken zelf bepaalt wat uiteindelijk de betekenis van een handeling is, maakt iedere sociologische pretentie om zelf een betekenis vast te stellen hachelijk.⁷⁸

Toch beperken etnomethodologen zich niet tot beschrijvingen van alledaagse, lokale betekenissen. Enerzijds stellen zij dat handelingen en uitspraken gebonden zijn aan de specifieke situatie waarin ze voorkomen en dat de beschrijving daarvan slechts geldig is voor de specifieke praktijk, anderzijds gaan ze ervan uit dat er verbanden tussen verschillende praktijken kunnen worden gelegd, omdat mensen de werkelijkheid volgens bepaalde algemene schema's en patronen interpreteren. Aangezien de constructie van de alledaagse werkelijkheid niet toevallig of subjectief, maar systematisch en sociaal georganiseerd is, kan de socioloog generaliseren: '...onderzoekers kunnen een bijdrage leveren aan theorievorming omdat deelnemers theoretiseren.'⁷⁹ Met andere woorden, in de etnomethodologie gaat het niet alleen om het *verstehen*, maar ook om het ontdekken van formele procedures volgens welke sociale orde tot stand komt. Vandaar dat door sommige door de etnomethodologie geïnspireerde sociologen in Nederland wordt gepleit voor een combinatie van de *verstehende* benadering met een nomologisch georiënteerde systematische analyse.⁸⁰ Weliswaar dient de socioloog zich in de eerste fase van het onderzoek in te leven in het perspectief van de mensen die hij onderzoekt, maar vervolgens zou hij of zij zich van de alledaagse interpretaties moeten distantiëren ten einde de interpretatieprocedure van het sociale verkeer te doorgronden. Distantie en objectivering zouden mogelijk zijn doordat de socioloog zijn of haar eigen interpretatie expliciet en controleerbaar maakt met behulp van een bewust gekozen theoretisch kader,

⁷⁸ Hak 1988, 44.

⁷⁹ Ten Have 1989, 8.

⁸⁰ Ten Have 1989; Maso 1987.

dat bestaat uit een systematisch geheel van attenderende begrippen. De betekenis die in eerste instantie aan het materiaal is toegekend, zou in de tweede fase aan de hand van theoretische noties moeten worden 'gecontroleerd', zodat ordening en vergelijking mogelijk worden.⁸¹

De etnomethodologie kenmerkt zich door een zekere ambivalentie: enerzijds onderzoeken de aanhangers van deze stroming concrete en specifieke situaties of aan instituties gebonden praktijken, anderzijds willen zij abstraheren en algemene uitspraken doen over de procedures die verschillende praktijken zouden reguleren. In navolging van de fenomenologie stellen etnomethodologen dat het onderscheid tussen wetenschappelijke en alledaagse, praktische sociale kennis problematisch is en dat de common sense interpretaties de toetssteen voor sociologische kennis vormen, maar tegelijkertijd willen zij de niet door de maatschappelijke actoren gearticuleerde en voor hen onzichtbare 'onderliggende' interpretatieve procedures van het sociale verkeer opsporen. Daarbij veronderstellen zij bij voorbaat dat aan de oppervlakte van de dagelijkse betekenisgeving, 'rule governed activities of everyday life' in de woorden van Garfinkel, een meer fundamentele interpretatieve orde, 'the stable social structure of everyday activities', ten grondslag ligt.⁸² Het uitgangspunt van de etnomethodologie was nu juist de vraag hoe sociale orde, de *common sense world*, mogelijk is en tot stand komt. Het verwijt aan andere vormen van sociologie was dat deze op basis van een documentaire interpretatiewijze maatschappelijke orde als gegeven veronderstelden. Het blijkt echter dat etnomethodologen ook een vorm van documentaire interpretatie, het herleiden van zichtbare sociale handelingen tot een onzichtbare onderliggend fundament, toepassen.

De aan de etnomethodologie inherente dubbelzinnigheid komt het meest duidelijk naar voren wanneer talige uitingen als onderzoeksobject worden gekozen. Het etnomethodologisch onderzoek, dat vaak plaatsvindt door middel van participerende observatie of videoregistratie van gedragingen, heeft zich deels toegespitst op het gebruik van taal in gesprekken en teksten als sociologisch onderzoeksobject. De etnomethodologie is een belangrijke inspiratiebron van zowel de conversatieanalyse als de tekstsociologie. De conversatieanalyse is gericht op de ontdekking, beschrijving en demonstratie van de systematiek en de orde van alledaagse en institutionele gesprekken.⁸³ Enerzijds worden de elkaar opeenvolgende talige expressies in gesprekken niet begrepen als uitingen van een onderliggende orde: uitspraken zouden betekenis krijgen in een door diezelfde uitspraken geconstrueerde en voortdurende 'opschuivende' situationele context. Anderzijds veronderstelt de conversatieanalyse dat mensen in gesprekken volgens een 'culturele systematiek' steeds gelijksoortige categorisering en 'interactionele procedures' toepassen en dat inhoudelijk verschillende gesprekken volgens vaste patronen verlopen en formele kenmerken delen. Aan de hand van attenderende begrippen als beurtwisseling, typerende opeenvolgingen, organisatie van gesprekstopic zouden inhoudelijke verschillende gesprekken te vergelijken zijn en daarin overeenkomstige mechanismen ontdekt kunnen worden.

De socioloog Paul ten Have, die de conversatieanalyse heeft toegepast in zijn onderzoek naar het verloop van gesprekken tussen huisartsen en patiënten, beweert dat

⁸¹ Maso 1987, 12.

⁸² Garfinkel 1967, 37.

⁸³ Ten Have 1987.

het normaliserende en ordescheppende karakter van gesprekken empirisch kan worden vastgesteld.⁸⁴ De onderzoeker vervult een dubbelrol. In de eerste fase van het onderzoek dient hij of zij gespreksuitingen volgens de 'alledaagse' documentaire methode te interpreteren, waarbij wordt verondersteld dat de interpretatie van de onderzoeker representatief is voor die van de actoren die het object van onderzoek zijn. In de tweede fase moet de onderzoeker zijn of haar eigen 'alledaagse' interpretatie analyseren met behulp van begrippen die niet tot het alledaagse, maar tot het specifieke sociologische kennisrepertoire behoren. 'Door zijn eigen interpretaties te analyseren kan de onderzoeker zicht krijgen op de interpretaties van de deelnemers op het moment dat zij de desbetreffende interacties realiseerden, en zo op de toen gebruikte kennis en procedures die daarbij gehanteerd zijn.'⁸⁵ Met behulp van de aldus verkregen sociologische kennis zou de rest van het materiaal systematisch kunnen worden geanalyseerd. Het is de vraag of de gevolgde procedure, vooral de overgang van de eerste naar de tweede fase, niet tautologisch is. Het lijkt erop dat de vaststelling dat 'normaal' verlopende gesprekken de sociale orde bevestigen zowel conclusie als vooronderstelling van het onderzoek zijn.

Hoe problematisch een dergelijke onderzoeksprocedure is, blijkt vooral als deze wordt toegepast op tekstmateriaal. Ook de sociale betekenis van teksten zou volgens Ten Have in twee stappen kunnen worden achterhaald.⁸⁶ De eerste bestaat uit de lezing van de onderzoeker, waarbij net als in de conversatieanalyse wordt aangenomen dat deze overeenkomt met de lezing van de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer voor wie de tekst bedoeld is. In de tweede stap dient de socioloog zijn of haar eigen leeswijze aan de hand van uit de etnomethodologie en conversatieanalyse ontleende begrippen te analyseren op grond waarvan de 'objectieve', formele kenmerken van de tekst vast te stellen zouden zijn en vergelijking met andere teksten mogelijk wordt. Volgens Ten Have kan de analyse van één tekst het begin zijn van een sociologische analyse van de maatschappelijke productie van betekenis door een tekst te verbinden met de culturele wereld waarvan schrijvers, lezers en ook sociologen deel uitmaken.

Aan deze methode van tekstinterpretatie kleven enkele problemen. Het uitgangspunt dat teksten een éénduidige of op z'n minst een meest voor de hand liggende betekenis hebben, die schrijvers, lezers en onderzoekers delen, is voor discussie vatbaar. Het gaat wellicht eerder op voor gesproken dan voor geschreven taal. In tegenstelling tot de betekenissen van gespreksuitingen zijn die van teksten niet gebonden aan een situationele context: teksten kunnen in diverse leessituaties verschillende betekenissen krijgen. In geschreven taal vallen de bedoelingen van de auteur niet noodzakelijk samen met de interpretatie van de lezers en de onderzoeker. Bovendien kan de betekenis van een tekst niet in die mate als die van een gesprek worden gereduceerd tot de betekenis van afzonderlijke zinnen of beweringen. We hebben al eerder gezien dat met name in verhalende teksten afzonderlijke beweringen op een bepaalde manier geordend zijn zodat ze een web van verwijzingen en een betekenisvol geheel vormen.

Een ander probleem is Ten Have's veronderstelling dat de meest waarschijnlijke sociale betekenis van een tekst in de eerste interpretatieve fase van het onderzoek door de socioloog kan worden achterhaald, zonder dat deze zich in de maatschappelijke context van de productie- en receptiesituatie ervan heeft verdiept. In de maatschappij kunnen

⁸⁴ Ten Have 1987.

⁸⁵ Ten Have 1989, 41.

⁸⁶ Ten Have 1989.

teksten, al naar gelang van de verschillende interpretatieve contexten die daarin bestaan, op verschillende manieren worden gelezen. Bovendien is de methode niet geschikt voor teksten uit andere culturen of tijdperken. Wanneer historische teksten volgens deze methode worden geanalyseerd is de kans op een anachronistische interpretatie zeer groot. Historische teksten zijn in principe vreemd voor een hedendaagse lezer. Het probleem van de geschiedwetenschap is nu juist dat we geen directe toegang meer hebben tot de betekenis die teksten voor toenmalige schrijvers en lezers hadden. Volgens de historische methode kan die betekenis alleen worden achterhaald aan de hand van een reconstructie van de historische context; dat wil zeggen door teksten met andere teksten uit dezelfde tijd te vergelijken. De aan de etnomethodologie ontleende methode voor sociologische tekstanalyse is a-historisch. Net zoals het verguisde structureel-functionalisme roept de etnomethodologie een statisch beeld van de maatschappij op. Etnomethodologisch onderzoek richt zich uitsluitend op momentopnamen en lokale situaties. De bredere maatschappelijke context en historische veranderingen blijven buiten beschouwing.

7. Tekstsociologie

De tekstsociologie maakt deel uit van het bredere terrein van de vertooganalyse. In de diverse vormen van vertooganalyse worden geschreven en gesproken taal opgevat als sociale fenomenen, die als zodanig een zelfstandig object van historisch en sociologisch onderzoek vormen. De term tekstsociologie is in Nederland geïntroduceerd door de literatuursocioloog Peter Zima als een kritische herformulering van de literatuursociologie. Een literaire teksten dient volgens hem niet louter als een esthetisch fenomeen worden beschouwd, maar tevens als object van een sociologische vraagstelling.⁸⁷ Als zodanig is de tekstsociologie een onderdeel van de sociologie die zich met (literaire) teksten bezighoudt. Hier wordt de tekstsociologie, in navolging van onder anderen de sociologen Gerhard Nijhof, Tony Hak, David Silvermann en Brian Torode, echter breder opgevat als een wijze van sociologiebeoefening die veronderstelt dat betekenis het object van de sociologie vormt en dat betekenis tot stand komt in relaties tussen teksten, door transformaties van uitspraken en substituties van hun context.⁸⁸ In tegenstelling tot sociolinguïstische benaderingen waarin ervan wordt uitgegaan dat er maatschappelijke structuren en processen aan taalgebruik ten grondslag liggen, stellen tekstsociologen dat talige expressies bijdragen aan de constructie van de sociale wereld.

De tekstsociologie impliceert een radicale kritiek op benaderingen waarin taaluitingen tot iets anders, zoals een objectieve natuurlijke of sociale werkelijkheid, ideeën, ideologieën, mentale voorstellingen, intenties, gedragingen of het menselijke bewustzijn, worden herleid. Tegenover het taalfilosofische uitgangspunt dat een uitspraak een eindig aantal betekenissen heeft, stellen tekstsociologen dat die betekenissen in het maatschappelijk verkeer niet bij voorbaat vastliggen of begrensd zijn. De tekstsociologie verwerpt betekenistheorieën in de taalfilosofie volgens welke de juiste betekenis van beweringen wordt herleid tot of reëel bestaande dingen of standen van zaken in de niet-talige werkelijkheid, bepaalde gedeelde vooronderstellingen of eenduidig afleidbare handelingen en intenties. Tegenover een dergelijke als 'idealistische' gekenschetste taalopvatting stellen tekstsociologen dat (geschreven) taal een materiële werkelijkheid op

⁸⁷ Zima 1981.

⁸⁸ Zie Hak 1985.

zichzelf vormt. In hun *The material word: some theories of language and its limits* stellen Silverman en Torode: 'Rather than treat utterances as imperfectly constructed means to end (the communication of reality), we must understand the "realities" that words themselves construct and express.'⁸⁹ Het paradoxale van taalgebruik is volgens hen dat het niet doet wat taal pretendeert te doen. Talige uitingen suggereren dat woorden naar een buitentalige werkelijkheid verwijzen of deze representeren, maar deze suggestie kan alleen maar worden geëxpliciteerd door het *verwoorden* van de veronderstelde relatie tussen taaluiting en niet-talige werkelijkheid. Het resultaat is niets anders dan een nieuwe expressie in taal.

For it impossible to formulate an extra-linguistic reality, e.g. 'nature', 'society' or 'grammar' except in language. Thus in pretending to uphold a non-linguistic and so neutral reality, the interpretation in practice imposes its own language upon that of the language which it interprets.⁹⁰

De werkelijkheid die volgens de naïef realistische opvatting van taal aan woorden voorafgaat, kan nooit buiten de taal geïdentificeerd en omschreven worden. Volgens de tekstsociologische benadering beschikken wij alleen over talige interpretaties van de werkelijkheid. Het sociale wordt door zowel de 'alledaags' als institutioneel (waaronder de sociaalwetenschappelijke) taalgebruik geconstrueerd.

De tekstsociologie bouwt weliswaar voort op de etnomethodologie, maar is tevens een kritiek daarop. Silverman en Torode kritiseren de etnomethodologie als reductionistisch: alledaagse praktijken worden 'gelezen' als tekens van onderliggende, niet voor de deelnemers waarneembare codes. Deze codes, een soort grammatica van het sociale verkeer, zouden door de etnomethodoloog worden voorondersteld en daarmee zouden ze een sociologische 'tekst' toevoegen aan sociale interpretatiepraktijken. De tekstsociologie onderscheidt zich ook van de conversatieanalyse. De conversatieanalyse veronderstelt dat gesproken taal zowel een representatief als constructief karakter heeft. De intersubjectieve sociale werkelijkheid zou zowel worden weerspiegeld in en gevormd door gesprekken.⁹¹ Een ander belangrijk verschil betreft de status die aan respectievelijk gesproken en geschreven taal wordt toegekend. Het uitgangspunt van de conversatieanalyse is dat maatschappelijke betekenis in eerste instantie in het alledaagse mondelinge taalgebruik tot stand komt en dat geschreven teksten daarvan een afgeleide zijn.⁹² De tekstsociologie daarentegen gaat uit van de prioriteit van geschreven boven gesproken taal. In dit opzicht sluit zij aan bij zowel het (post)structuralisme als de hermeneutiek van Ricoeur en Gadamer. Terwijl in alledaagse gesprekken de betekenis van uitingen gebonden is aan de onmiddellijke situatie en betekenis en verwijzing niet kunnen worden gescheiden, zijn betekenissen van teksten niet gebonden aan de context waarin zij ontstaan en liggen zij niet vast. Lezers kunnen op grond van hun uiteenlopende kennis en ervaring en de verschillende tijden en culturen waarin ze leven tot verschillende interpretaties van een tekst komen en er andere betekenissen aan toeschrijven dan de auteur bedoelde.

⁸⁹ Silverman en Torode 1980, 42.

⁹⁰ Silverman en Torode 1980, 7-8.

⁹¹ Torode 1989, xi-xviii.

⁹² Giddens 1987.

De socioloog Tony Hak heeft zijn versie van de tekstsociologische theorie en methode ontwikkeld in discussie met de etnomethodologie. Volgens hem leidt de etnomethodologische onderzoekspraktijk ertoe dat de socioloog de positie van de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer inneemt, dat wil zeggen hij of zij probeert handelingen en uitspraken op dezelfde manier als de deelnemers te 'lezen'. Op die manier zou via een reconstructie van de 'lidmaatschapskennis' van de onderzochte sociale actoren het onderliggende interpretatiepatroon te doorgronden zijn. De onderzoeker zou de individuele handelingen dan kunnen interpreteren als verschillende manieren om de gemeenschappelijke interpretatiecode en daarmee sociale normaliteit of orde te realiseren. Hak kritiseert deze onderzoeksprocedure als tautologisch: etnomethodologen veronderstellen dat er een onderliggend patroon bestaat volgens welke concrete gedragingen en uitingen als 'normaal' (of 'abnormaal') worden geïnterpreteerd, terwijl zij pretenderen dat zij empirisch analyseren hoe maatschappelijke orde tot stand komt.

Het probleem is volgens Hak dat het object van de sociologie wordt gevormd door een combinatie van zichtbare, maar niet-talige gedragingen en talige expressies. Wanneer de etnomethodoloog gedrag observeert en beschrijft vervalt hij onvermijdelijk tot interpretatie - een letterlijke, objectieve beschrijving van gedrag is niet mogelijk: elke beschrijving is een interpretatie, een lezing van waargenomen gedrag als een bepaalde sociale handeling. Het uitgangspunt van de etnomethodologie was nu juist dat een sociologische interpretatie overbodig is omdat de expressies van deelnemers reeds interpretaties van waargenomen gedragingen zijn. Hak stelt nu dat alleen deze interpretaties, de maatschappelijk tot stand gebrachte lezingen van gedrag als betekenisvolle handelingen, op een wetenschappelijke wijze door de socioloog zijn te onderzoeken. De socioloog beschrijft dan niet wat mensen doen, maar wat zij *zeggen* dat ze doen.⁹³ Op grond van deze overwegingen concludeert Hak dat de maatschappelijke werkelijkheid voor de socioloog slechts op een objectieve, wetenschappelijke manier toegankelijk is voor zover deze talig is. Terwijl de etnomethodoloog talige uitingen gebruikt als documenten van onderliggende interpretatieprocedures, waardoor het sociale tot stand komt, zijn teksten volgens de tekstsocioloog geen representaties van constructieprocessen, maar komen constructies van de sociale werkelijkheid in teksten tot stand.

Behalve op de eerder besproken archeologische methode van Foucault bouwt Haks tekstsociologie voort op de neomarxistische ideologietheorie van Louis Althusser en Ernesto Laclau en de vertooganalytische uitwerking daarvan door Michel Pêcheux.⁹⁴ Deze auteurs beschouwen ideologie niet, zoals in het marxisme, als een vorm van 'vals bewustzijn', als een door belangen, emoties en misleidingen vertekende voorstelling van de werkelijkheid, maar als een onlosmakelijk onderdeel van de wijze waarop mensen de werkelijkheid percipiëren. Ideologie, zo stelt Althusser, is bepalend voor bewustzijn en waarneming. Het aannemen van het bestaan van het subject als bron van kennis en betekenis en van een objectieve waarheid is al ideologisch bepaald. Subject, waarheid en

⁹³ Voor historici ligt dit meer voor de hand dan voor sociologen. Historici maken van de nood een deugd, aangezien zij de gedragingen die in bronnen worden beschreven niet zelf kunnen waarnemen, maar slechts kunnen verifiëren aan de hand van andere geschreven bronnen. De vraag naar de correspondentie tussen 'feiten' en beschrijvingen van die feiten is voor historici een kwestie van de vergelijking van meerdere beschrijvingen.

⁹⁴ Over het verband tussen de marxistische ideologietheorie en de (Franse) vertooganalyse zie Thompson 1984 en Macdonnel 1986.

maatschappij zijn ideologische categorieën. Terwijl Althusser en zijn leerling Pêcheux veronderstellen dat ideologie in het algemeen en de strijd tussen verschillende ideologieën of 'ideologische formaties' in het bijzonder, 'in laatste instantie' worden 'gedetermineerd' door maatschappelijk machtsverhoudingen en klassentegenstellingen, stellen andere neomarxistische auteurs dat ideologieën niet zijn te herleiden tot een onderliggende maatschappelijke werkelijkheid.⁹⁵

Zo vat Laclau (1984) de maatschappij op als een geheel van veranderlijke ideologische oftewel 'discursieve' praktijken. Ideologieën zijn op een empirisch toetsbare manier te bestuderen door deze als taalstructuren op te vatten. De klassieke marxistische visie op taal karakteriseert hij als idealistisch: taaluitingen werden beschouwd als uitdrukkingen van het bewustzijn dat op zijn beurt zou worden bepaald door de sociaal-economische onderbouw. Laclau bepleit een neomarxistische benadering waarin het materiële karakter van 'discursieve praktijken' wordt onderkend. Maatschappelijke verschijnselen zouden niet aan taalgebruik voorafgaan, maar tot stand komen door middel van discursieve praktijken. Geschiedenis is volgens hem 'een proces van discursieve constructie van het sociale'.⁹⁶ Alleen empirisch onderzoek kan duidelijk maken hoe discursieve praktijken zich zowel in synchronisch als diachronisch opzicht tot elkaar verhouden en hoe deze het sociale vorm geven.

Voortbouwend op deze redenering stelt Hak dat er geen tweedeling bestaat tussen (bij voorbeeld politieke) uitspraken en een daaraan ten grondslag liggende ideologie, maar dat een ideologie vorm krijgt in de articulatie van standpunten ten opzichte van elkaar. In een artikel over de propaganda van de Centruumpartij zet hij uiteen dat de 'ideologie' van deze partij niet moet worden gezocht in een racistisch wereldbeeld dat aan bepaalde uitspraken over buitenlanders of etnische minderheden vooraf zou gaan, maar in de wijze waarop het 'vertoog' van de partij gestructureerd is. Hak tracht aannemelijk te maken dat de propaganda van de Centruumpartij effectief was omdat de woordvoerders van deze partij bestaande uitspraken van andere partijen en bewegingen (bijvoorbeeld van linkse partijen en de milieubeweging) overnamen, opnieuw rangschikten en met aan andere uitspraken koppelden. Racistische propaganda en sentimenten zijn volgens Hak een effect van deze nieuwe combinatie van uitspraken.⁹⁷

In de door Michel Pêcheux ontwikkelde methode van vertooganalyse worden ideologieën ook als taalstructuren bestudeerd. Met behulp van het aan Foucault ontleende begrip 'discursieve formatie' en een formele linguïstische methode legt Pêcheux een verband tussen Althussers 'ideologische formatie' en tekstuele praktijken. Betekenis komt volgens hem tot stand door herhalingen van specifieke combinaties van woorden in verschillende contexten. Vertogen bestaan uit een structurele ordening in de combinaties, een verzameling van steeds terugkerende woorden en woordgroepen in een variërende context. Althussers idee van ideologische strijd wordt door Pêcheux opgevat als een strijd om betekenissen en om de context waarin woord(groep)en kunnen worden gesubstitueerd. Die strijd is bepalend voor wat vanuit een bepaalde positie wel en niet kan worden gezegd. De relatie van een begrip met andere woorden kan bijvoorbeeld zo vanzelfsprekend lijken dat andere mogelijke betekenissen van dat begrip te realiseren zijn. Pêcheux spreekt in dit verband van het 'preconstructie-' en het 'ondersteunings-' of

⁹⁵ Zie Pêcheux 1978, 266

⁹⁶ Laclau 1984, 61.

⁹⁷ Hak 1981.

'articulatie-effect'. Een preconstructie is een talige operatie waardoor een voorstelling van een objectief gegeven feit wordt opgeroepen en vervolgens een bewering over dat feit wordt gedaan. Een ondersteuning of articulatie betreft een terloopse invoeging van een bewering in een tussenzin, die op het eerste gezicht ook kan worden gemist, maar die als effect heeft dat de lezer of toehoorder de impliciete argumentatie als vanzelfsprekend overneemt. Vanzelfsprekendheden als werkelijkheid, waarheid, objectiviteit, subjectiviteit, natuur en maatschappij zijn effecten van dergelijk taalgebruik.⁹⁸

Behalve op de neomarxistische ideologietheorie baseert Hak zich op het werk van de literatuurtheoretici M. Bachtin en Peter Zima. Volgens Russische literatuurwetenschapper Bachtin komen betekenis en betekenisveranderingen in de taal 'dialogisch' tot stand. De betekenis van woorden in literaire teksten is niet afhankelijk van een aan de gebruikstaal ten grondslag liggende taalsysteem, zoals De Saussure met zijn tweedeling in *Parole* en *Langue* suggereert en evenmin van de tekst waarin ze figureren, zoals structuralistische literatuurwetenschappers veronderstellen, maar van de wijze waarop woorden elders in de maatschappij worden gebruikt in bepaalde groepstalen oftewel 'maatschappelijke dialecten'. Hoewel Bachtin er van uit gaat dat het gebruik van woorden een zekere stabiliteit vertoont, stelt hij dat de in door een groepstaal vastgelegde betekenissen in de literatuur transformaties ondergaan.⁹⁹

Met Bachtin is Zima van mening dat taal niet neutraal is, maar dat zowel de semantiek als de syntaxis sociale en ideologische dimensies bezit.¹⁰⁰ Literaire teksten zijn volgens hem alleen te begrijpen door ze in hun sociale context te plaatsen, niet door ze te zien als representaties van een collectief bewustzijn of van maatschappelijke verhoudingen, maar door ze te vergelijken met in de maatschappij voorkomende groepstalen, door Zima aangeduid als 'sociolecten'.¹⁰¹ In Zima's tekstsociologie gaat het om de relatie tussen een literaire tekst en de 'sociolinguïstische situatie', het geheel met elkaar rivaliserende sociolecten. Literaire teksten zouden op sociolecten reageren door ze te citeren, na te bootsen, te parodiëren of ertegen te polemiseren. Volgens Zima vaststelling is de maatschappelijke context die bepalend is voor de betekenis van een bepaalde tekst alleen empirisch aantoonbaar en beschrijfbaar als deze context als verzameling teksten wordt opgevat en als dergelijke teksten zijn aan te wijzen en beschikbaar zijn. Dit is een belangrijk uitgangspunt van de tekstsociologische methode zoals die door Hak is uitgewerkt.¹⁰²

Volgens de tekstsociologie moeten taaluitingen in het sociale verkeer niet worden bestudeerd als 'documenten' van een onderliggende sociale werkelijkheid of van intenties en gedragingen, maar als 'lezingen' waarvan de betekenis alleen is vast te stellen door ze met andere talige interpretaties te vergelijken. Het ontstaan van maatschappelijke betekenis situeert Hak in transformaties, volgens welke gegeven teksten worden omgezet in andere. Transformaties kunnen worden opgespoord aan de hand van de aanwezigheid van

⁹⁸ Thompson 1983; Helsloot 1984; Camschreur, Hak en Top 1985; Macdonnel 1986.

⁹⁹ Bachtin 1982; vergelijk Norris 1982.

¹⁰⁰ Zima 1981; Zima 1986.

¹⁰¹ Sociolecten bestaan volgens Zima niet onafhankelijk van concrete teksten, maar ze zijn niet direct empirisch waarneembaar en dienen door de onderzoeker te worden gereconstrueerd op basis van de herkenning van een bepaald vocabulaire, classificatiewijze, herhaaldelijk terugkerende relaties tussen woorden, semantische tegenstellingen en syntaxis.

¹⁰² Hak 1988.

dezelfde woorden of woordgroepen binnen twee verschillende, elkaar opeenvolgende uitspraken of teksten. Betekenis komt tot stand door het verschil tussen uitspraken of teksten. De opeenvolging van taaluitingen in het sociale verkeer verloopt niet volgens een voorspelbare logica, maar is alleen empirisch vast te stellen. Hierbij verwijst Hak naar de filosoof Ludwig Wittgenstein die stelt dat de betekenis van taaluitingen afhangt van de rol die ze spelen in een 'taalspel', dat niet moet worden gezien als een logisch systeem, maar als een zich ontwikkelende 'levensvorm'.

Dergelijke taalspelen zouden volgens Hak op formele wijze beschreven kunnen worden in termen van transformatie- en substitutieregels. Hierbij maakt Hak gebruik van de door de Amerikaanse linguïst Zelig Harris ontwikkelde formele beschrijvingsmethode van taaluitingen, volgens welke gelijkkluidende woord(groep)en in verschillende zinnen, maar in dezelfde grammaticale positie, als 'identieke omgevingen' worden gedefinieerd in relatie tot woord(groep)en die verschillend zijn. De van elkaar verschillende woorden of zinsdelen worden 'equivalent' genoemd. Woord(groep)en die equivalent zijn, vormen equivalentieklassen, een verzameling woorden of zinsdelen die onderling substitueerbaar zijn. Wanneer equivalente woorden over meerdere teksten verdeeld zijn en de ene tekst een lezing is van een andere, kunnen ze dienen als basis voor de beschrijving van transformaties en betekenisvorming.¹⁰³

De tekstsocioloog dient volgens Hak betekenisrelaties te beschrijven zonder zelf betekenis toe te voegen. In die zin vormt de tekstsociologie net als de etnomethodologie en Foucaults archeologische methode een kritiek op de gangbare sociologie- en geschiedbeoefening voor zover die, net als andere maatschappelijke instituties, alledaagse beschrijvingen met behulp van specifieke 'leeswijzen' (in de sociologie bijvoorbeeld bepaalde paradigma's, interpretatieschema's of theorieën en in de geschiedenis bijvoorbeeld narratieve vertelstructuren) omzet in een andere, sociaal-wetenschappelijke of geschiedkundige beschrijving. De socioloog en de historicus zouden zich moeten beperken tot de analyse van transformatieprocessen in de maatschappij door middel van systematische vergelijkingen van verschillen tussen twee of meer taaluitingen of teksten. Een dergelijke vergelijking is alleen zinvol onder bepaalde condities. Hak onderscheidt er vier: als de ene uitspraak of tekst een reactie of lezing is op of van een andere; als er sprake is van meerdere en verschillende uitspraken of teksten over dezelfde handeling, gebeurtenis of andere uitspraak dan wel tekst; als lezingen van een uitspraak of tekst in verband zijn te brengen met teksten waarvan aannemelijk is dat deze als relevante context kunnen worden beschouwd; als lezingen van gegeven uitspraken of teksten door de onderzoeker kunnen worden uitgelokt met behulp van 'competente lezers', die geacht wordt een voor een institutie of groep representatieve leeswijze te produceren.

De toepassing van Haks methode wordt dus beperkt door specifieke voorwaarden - hij ontkent dan ook niet dat met behulp van deze methode slechts een deel van de sociale betekenisgeving kan worden beschreven. Ten eerste dienen uitspraken en teksten lezingen te zijn van andere uitspraken en teksten en moeten deze laatste kunnen worden geïdentificeerd. Ten tweede kan een transformatie in betekenis volgens deze methode alleen worden vastgesteld als in de lezing woorden of woordgroepen uit de gelezen tekst letterlijk herhaald worden. Hak heeft zijn analysemodel vooral ontworpen vanuit zijn interesse voor sociologisch onderzoek naar de geestelijke gezondheidszorg, met name met betrekking tot de wijze waarop in de hedendaagse psychiatrische praktijk in

¹⁰³ Harris 1952.

gesprekken tussen patiënten en hulpverleners en rapporten van hulpverleners psychische problemen worden geformuleerd en geherformuleerd. Op deze manier probeert Hak te analyseren wat psychiatrische hulpverlening inhoudt. In dit soort onderzoek, dat ook door andere medisch sociologen is verricht, kan gebruik worden gemaakt van materiaal dat is uitgelokt (bij voorbeeld bandopnamen en transcripties van hulpverleningsgesprekken) en dat zich leent voor systematische vergelijking met de schriftelijke rapportages en verslaglegging door hulpverleners van die gesprekken.¹⁰⁴

Het is twijfelachtig of zulk tekstsociologisch onderzoek binnen een nauw omschreven institutionele context model kan staan voor sociologisch en historisch onderzoek in het algemeen. Zowel Hak als Nijhof bevelen de tekstsociologie echter in het bijzonder aan voor historisch onderzoek, juist vanwege de eerder gesignaleerde spanning tussen de betekenisgeving in het verleden en de hedendaagse historische interpretatie van het verleden. Volgens hen is hedendaagse interpretatie van het verleden per definitie anachronistisch en doet het de werkelijkheid van het verleden zelfs geweld aan. Historische onderzoek zou zich moeten richten op de beschrijving van de toenmalige betekenisgeving. 'In de beschrijving van [...] interpretaties', aldus Nijhof,

kan worden aangegeven wat hetzelfde was en wat verschilde, wat hetzelfde bleef en wat veranderde [...] Op grond van teksten uit de historische context kan worden beschreven hoe bepaalde veranderingen in interpretatie optraden door te onderzoeken welke vertogen de consolidaties en transformaties in opeenvolgende uitspraken teweegbrachten.¹⁰⁵

Historici zijn echter afhankelijk van het materiaal dat al dan niet toevallig bewaard is gebleven en dat voldoet maar zelden aan de stringente voorwaarden voor de tekstsociologische analyse. De historische studie die Hak uitgebreid aanhaalt als voorbeeld van een tekstsociologische analyse van het verleden, Carlo Ginzburgs *Il Formaggio e I Vermi: Il Cosmo di un Mugnaio del '500* (1976) (*De Kaas en de Wormen: Het Wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Molenaar*, 1989), is gebaseerd op een vrij uitzonderlijke situatie. Deze studie gaat over de zestiende-eeuwse Italiaanse molenaar Mennochio, die vanwege vermeende ketterij door de Inquisitie werd vervolgd, uitgebreid ondervraagd en uiteindelijk ter dood veroordeeld. Ginzburg beschikt niet alleen over uitspraken van de molenaar zoals die door de Inquisitie zijn opgetekend, maar ook over de geschriften waarnaar de zeer belezen molenaar in zijn bekentenis verwees. Op die manier kan Ginzburg nagaan hoe de molenaar in zijn bekentenis passages uit de door hem gelezen geschriften herformuleerde en in een andere context plaatste. Aan de hand van deze transformaties, de leeswijze van de molenaar, kan Ginzburg zijn manier van denken, zijn mentaliteit en die van Mennochio's geestverwanten reconstrueren.¹⁰⁶

Het is echter eerder uitzondering dan regel dat historici over een zodanige combinatie van bronnen beschikken dat een analyse volgens de voorschriften van de tekstsociologie mogelijk is. Bovendien liggen aan veel historische bronnen geen gesprekken ten grondslag en als dat al het geval is dan is er meestal niet meer te achterhalen wat er letterlijk is gezegd. Afgezien van het voorbeeld van *De kaas en de*

¹⁰⁴ Zie Hak 1987; Davis 1983, 1984 en 1988; De Boer 1994.

¹⁰⁵ Nijhof 1989, 83; vergelijk Nijhof 1986; Nijhof 1989.

¹⁰⁶ Hak 1985.

wormen is het de vraag of een tekstsociologische benadering van de betekenissen in het verleden zonder interpretatie van de onderzoeker mogelijk is. Volgens deze methode dienen teksten met elkaar te worden vergeleken ten einde transformaties op te sporen en zo de betekenisgeving in het verleden te achterhalen. Een dergelijke methode veronderstelt dat historici een overzicht hebben over de spreiding, de relaties en de opeenvolging van teksten in de tijd en dat zij bij voorbaat weten welke teksten wel of niet relevant zijn. Dit alles is alleen mogelijk als zij het verleden vanuit een retrospectief standpunt beschouwen en over kennis beschikt die de mensen in het verleden niet konden hebben. De tekstsocioloog plaatst teksten in een context waarvan de maatschappelijke actoren in het verleden zich wellicht niet bewust waren.

Meer in het algemeen is het de vraag of in 'lezingen' voldoende woorden en zinsneden uit de 'gelezen' teksten worden herhaald om überhaupt een tekstsociologische analyse uit te kunnen voeren. Bovendien, als er al aan de door Hak geformuleerde voorwaarden met betrekking tot de relaties tussen teksten wordt voldaan, dan is nog niet gezegd dat het voorkomen van dezelfde woorden, zinsdelen of tekstfragmenten in verschillende teksten bewijst dat de desbetreffende teksten door een lezing met elkaar zijn verbonden. De methode kan leiden tot een nogal arbitraire vergelijking van combinaties van woorden en zinnen. Aangezien Hak veronderstelt dat betekenis geconstrueerd wordt in transformaties tussen tekstfragmenten, verliest hij het oorspronkelijke verband tussen zinnen, hun context in de tekst, uit het oog. Teksten worden uiteengerafeld in afzonderlijke uitspraken en zinnen en deze worden vergeleken met zinnen in andere teksten. Op deze manier wordt de eenheid van teksten geweld aangedaan.

In de praktijk van de tekstsociologie is de methode niet vrij van tal van interpretatieve momenten. Voordat de formele vergelijkende analyse wordt toegepast moeten de onderzoeker bijvoorbeeld keuzes maken: welke tekst wordt met welke vergeleken. Teksten en uitspraken kunnen lezingen van meerdere teksten zijn. De relaties tussen teksten zijn niet altijd gegeven, maar moeten vaak door de onderzoeker op basis van een interpretatie worden vastgesteld. De selectie van teksten berust vaak op alledaagse of wetenschappelijke kennis of bepaalde vooronderstellingen van de onderzoeker. Daarnaast worden teksten in de praktijk niet aan de hand van willekeurige woorden met elkaar vergeleken: het zou niet moeilijk zijn op grond van het voorkomen van de woorden als 'de', 'het', 'hij', 'zij', 'en', 'of' etcetera. een groot aantal identieke omgevingen te onderscheiden, maar het is twijfelachtig of dit de weg is om transformaties in betekenis op te sporen. In de praktijk worden teksten vergeleken aan de hand van sleutelwoorden waarvan de onderzoeker weet of vermoedt dat ze betekenisvol en relevant zijn voor de onderzoeksvraag. De onderzoeker kan niet zonder kennis van de sociaalhistorische context en deze kennis is onvermijdelijk gebaseerd op interpretaties. Deze interpretaties zijn noodzakelijk om op een zinvolle wijze teksten en daarbinnen sleutelwoorden of -tekstfragmenten voor de analyse te selecteren. Het is een illusie te denken dat met behulp van een formele linguïstische methode aan de hermeneutische cirkel te ontsnappen is.

Tekstsociologen als Hak en Nijhof pretenderen met de tekstsociologie een alternatief te bieden voor elke vorm van sociologie- en geschiedbeoefening die in hun ogen 'allegorisch' is, dat wil zeggen een meta-interpretatie toevoegt of oplegt aan de interpretaties van de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer. Door af te zien van

interpretatie zou de tekstsocioloog objectiever zijn dan de gangbare sociologie en zo bijdragen aan haar verwetenschappelijking. Hak en Nijhof suggereren dat de tekstsociologische analyse neutraal is en als zodanig als het ware boven andere discursieve praktijken staat, alsof de aard van sociale en culturele verschijnselen (interpretatie) en de studie ervan (beschrijving volgens de tekstsociologie) van elkaar te scheiden zijn. Hak, die de tekstsociologie voorstelt als een zuivere, positivistische methode, gaat zelfs zo ver te beweren dat met behulp van zijn methode (transformatie)regels zijn te ontdekken op grond waarvan voorspellingen kunnen worden gedaan over het verloop van betekenisgeving in bepaalde sociale contexten. Het is de vraag of dergelijke pretenties niet op gespannen voet staan met het uitgangspunt van de tekstsociologie met betrekking tot de relatie tussen taal en niet-talige werkelijkheid. Enerzijds stelt Hak dat de beschrijving die mensen voortdurend van elkanders gedragingen en talige uitingen geven in het sociale verkeer altijd interpretaties zijn: een zuivere weergave van de daaraan voorafgaande niet-talige werkelijkheid is volgens deze visie niet mogelijk. Anderzijds pretendeert hij dat de tekstsociologische analyse een objectieve beschrijving, een zuivere weergave van de (talige, geïnterpreteerde) werkelijkheid garandeert. Het lijkt mij dat tekstsociologen juist vanwege hun eigen gelijkstelling van taalgebruik en interpretatie moeilijk vol kunnen houden dat hun eigen wetenschappelijke beschrijving, inclusief het begrippenapparaat dat zij hanteren, geen interpretatie, maar als het ware een geobjectiveerde weergave is. Tekstsociologen beschikken niet over een metataal die de 'normale' spreek- en schrijftaal 'zuiver' zou kunnen beschrijven. Hun wetenschappelijke tekst is in feite ook een interpretatief commentaar op de teksten die zij analyseren. Terwijl Hak stelt dat teksten door hun relaties met andere teksten maatschappelijke betekenis produceren, negeert hij de werkelijkheidsconstituerende dimensies van zijn eigen sociologische tekst.

Afgezien van de overweging dat tekstsocioloog ook interpreteren als zij teksten voor analyse selecteren en relaties tussen teksten en uitspraken veronderstellen, kunnen ook kritische kanttekeningen worden geplaatst bij de rigoureuze scheiding die de tekstsociologie aanbrengt tussen interpretatie en beschrijving. De narrativisten in de geschiedwetenschap hebben er op gewezen dat er geen strikt onderscheid is aan te brengen tussen een beschrijving en een interpretatie van de sociale werkelijkheid, onverschillig of deze werkelijkheid in teksten wordt gesitueerd of niet.¹⁰⁷ Een interpretatieloze beschrijving is onmogelijk, want beschrijving houdt altijd selectie, afbakening en ordening in. In dit verband is de legitimatie die zowel Hak als Nijhof ten behoeve van tekstsociologie ontlenen aan Foucault misplaatst. Foucaults poging om een methode voor een 'niet-allegorische' geschiedschrijving te ontwikkelen is op niets uitgelopen, wat hij zelf als eerste heeft ingezien en erkend. Mede omdat Foucault met zijn historische onderzoek in de jaren zeventig en tachtig een poging heeft ondernomen om de wederzijdse beïnvloeding van talige en niet-talige praktijken (interpretatief) vanuit een hedendaags standpunt te beschrijven, vertoont zijn werk eerder verwantschap met de narrativistische dan met de tekstsociologische benadering. Terwijl Foucault zijn geschiedschrijving opvatte als niet meer dan een interpretatie, die ook door het verloop van de geschiedenis werd bepaald, stellen de tekstsociologen zich ten doel om transformatiemechanismen in betekenisgeving op te sporen. Deze mechanismen zouden een onafhankelijk bestaan kennen, los van het perspectief van de onderzoeker, en door

¹⁰⁷ Vergelijk Wilterdink 1989.

een formele methode toe te passen zouden zij als het ware vanzelf uit het tekstmateriaal te voorschijn komen. Het lijkt op een nieuwe vorm van naïef realisme.

Een groot nadeel van de tekstsociologie is dat het analysemodel zich slecht leent voor onderzoek naar historische, langere termijn processen. Evenals de etnomethodologen richten tekstsociologen zich voornamelijk op het microniveau. Echter, niet alleen op het synchronische microniveau, maar ook op het diachronische macroniveau van de maatschappij treden betekenistransformaties op. De tekstsociologie laat de vraag hoe de transformaties op die verschillende niveaus met elkaar kunnen worden verbonden buiten beschouwing. In een historisch-sociologische analyse van talige betekenisgeving zouden transformaties op microniveau door het macroniveau verklaard moeten worden en omgekeerd. De Engelse socioloog B. Hodge beschouwt vertogen in dit verband als diachronische verschijnselen, die zowel historische ontwikkelingen op de langere termijn als specifieke tijdgebonden (alledaagse of institutionele) situaties en gebeurtenissen omvatten.

Every text/discursive event is constituted by a plurality of diachronic chains or alternative histories [...], zo stelt Hodge. 'Discourse analysis should try to establish the overall form of this complex structure of determinations' en van 'the relation between events at different levels, or in different series, including the relation between the time of the discursive event, and the time frames of relevant histories.'¹⁰⁸

Betekenistransformaties komen volgens hem tot stand in 'discursieve processen', als een verandering die tegelijkertijd door continuïteit en discontinuïteit wordt gekenmerkt. In de overgang van het ene naar het andere vertoog is er volgens Hodge geen sprake van een breuk of vacuüm, maar van identieke elementen die in verschillende (historische) contexten worden geplaatst en die daardoor een andere betekenis krijgen. Vertogen bestaan volgens hem niet los van elkaar, maar zijn met elkaar verbonden door transformaties die in de tijd door middel van interacties en confrontaties tussen verschillende sociale groepen tot stand komen.

¹⁰⁸ Hodge 1989, 103-104.

Literatuur

Abrams, P., "History, sociology, historical sociology", *Past and Present* 87 (1980) 3-16.

Alexander, J.C., *Sociological theory since 1945* (New York, 1987).

Ankersmit, F.R., *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen, 1984a).

Ankersmit, F.R., "Geschiedenis, historiciteit en wetenschapsbeoefening", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 4 (1988) 497-509.

Ankersmit, F.R., "Kanttekeningen bij Foucault", *Theoretische Geschiedenis* 2 (1983a) 147-156.

Ankersmit, F.R., "Een moderne verdediging van het historisme. Geschiedenis en identiteit", *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 453-474.

Ankersmit, F.R., "Het narratieve element in de geschiedschrijving", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2 (1978) 181-213.

Ankersmit, F.R., *Narrative Logic. A semantic Analysis of the Historian's Language* (Den Haag, Boston, Londen, 1983b).

Ankersmit, F.R., "Taal en werkelijkheid in de geschiedenis", *Groniek* 89/90 (1984b) 94-101.

Bachtin, M., "Het Woord in de Roman", *Raster* 21 (1982) 20-66.

Barthes, R., "De dood van de auteur", *Raster* 17 (1981) 38-44.

Berkel, K. van, *Renaissance van de cultuurwetenschappen* (Leiden, 1986).

Bernstein, R.J., "Philosophy: A historical discipline?", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 4 (1988) 546-556.

Berns, E., S. IJsseling, en P. Moyaert, *Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida* (Alphen a/d Rijn, Brussel, 1981; 2e druk).

Bertels, C.P., "Stijl: een verkeerde categorie in de geschiedwetenschap", *Groniek* 89/90 (1984) 146-150.

Boer, F. de, *De interpretaties van het verschil: de vertaling van klachten van mannen en vrouwen in de Riagg* (Amsterdam, s.a. [1994]).

Boer, P. den, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen, 1987)

Braembussche, A.A. van den, "Historische verklaring en komparatieve methode: bouwstenen voor een theorie van de maatschappijgeschiedenis", *Groniek* 89/90 (1984) 47-75.

Braudel, F., "Geschiedenis en de sociale wetenschappen. De lange duur (la longue durée)", *Groniek* 70 (1980) 26-37

Bulhof-Rutgers, I.N., "Geschiedenis - verhaal of wetenschap?" *Groniek* 89/90 (1984a) 76-93.

Burke, P., *Sociology and History* (Londen, Boston, Sydney, 1980).

Burke, P. en R. Porter (eds.), *The social history of language* (Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1987).

Campschreur, W. en T. Hak en B. Top, "De bijdrage van Michel Pêcheux aan de diskoers-analyse", *Krisis* 20 (1985) 67-89.

Canary, R.H. en H. Kozick (ed.), *The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding* (Madison, 1978).

Coenen, H.L.M., "Fenomenologie en sociologie", in: L. Rademaker en H. Bergman (red.), *Sociologische Stromingen* (s.l., 1983) 88-115.

Davis, K., 'Probleem(her)formulering in psychotherapie. Het proces van individualisering op gespreksniveau bekeken', *Psychologie en Maatschappij* 1 (1983) 59-79.

Davis, K., *Problem (re)formulation in psychotherapy* (Rotterdam, 1984).

Davis, K., *Power under the microscope: toward a grounded theory of gender relations in medical encounters* (Dordrecht etc., 1988).

Derrida, J., *Sporen. De stijlen van Nietzsche* (Weesp, s.a.).

Dreyfus, H.L. en P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (Chicago, 1983).

Dussen, W.J. van der, "Tijd en Geschiedenis", *Groniek* 89/90 (1984) 35-46.

Elias, N., "Sociologie en geschiedenis", in: N. Elias, *Sociologie en geschiedenis en andere essays* (Amsterdam, 1971) 9-58.

- Erikson, K.T., "Sociology and the historical perspective", *The American Sociologist* 4 (1970) 331-338.
- Foucault, M., *The Archeology of knowledge* (New York, 1972a).
- Foucault, M., "De Archeologie van het weten. Inleiding", *Ter Elfder Ure* 31 (1981a) 486-499.
- Foucault, M., "Histories weten en macht", *Te Elfder Ure* 29 (1981b) 559-572.
- Foucault, M., "History, Discourse and Discontinuity", *Salmagundi. A quarterly of the humanities and social sciences* 20 (1972) 225-243.
- Foucault, M., *Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews* (Oxford, 1977).
- Foucault, M., "Nietzsche, de genealogie, de geschiedschrijving", in: M. Foucault en G. Deleuze, *Nietzsche als genealoog en als nomade* (Nijmegen, 1981c) 7-44.
- Frijhoff, W.Th.M., "Cultuur en mentaliteit: over sporen, tekens en bronnen", in: F. van Besouw (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen, 1987) 189-204.
- Frijhoff, W., "'The French connection'. Mentaliteitsgeschiedenis als cultuurstrijd", in: M. Damen e.a. (red.), *Geschiedenis, psychologie en mentaliteit* (Amsterdam, 1982).
- Gadamer, H.-G., "The problem of historical consciousness", in: P. Rabinow en W. Sullivan, *Interpretative social science: A reader* (Berkely, 1978).
- Garfinkel, H., *Studies in ethnomethodology* (Englewood Cliffs, 1967).
- Gay, P., "Style in history", *Groniek* 89/90 (1984) 133-145.
- Geertz, C., *The interpretation of cultures. Selected Essays* (New York, 1973).
- Geest, S. van der, "Inleiding: Verhaal en werkelijkheid", *Sociologisch Tijdschrift* 3 (1986) 389-419.
- Giddens, A. "Structuralism, Post-structuralism and the Production of Culture", in: A. Giddens, J.H. Turner (eds), *Social Theory Today* (Cambridge, 1987).
- Ginzburg, C., "Sporen. Wortels van een indicatie-paradigma", *Raster* 17 (1981) 132-18.
- Ginzburg, C., "Beweise und möglichkeiten. Randbemerkingen zut wahrhaftigen Geschichte von den Wiederkehr des Martin Guerre" *Groniek* 89/90 (1984) 170-181.

Gossmann, L., "History and Literature. Reproduction or Signification", in: R.H. Canary, H. Kozick (ed.) *The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding* (Madison, 1978) 3-39.

Goudsblom, J., "Over de bijdrage van de geschiedenis aan de sociologie", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 4 (1988a) 589-599.

Goudsblom, J., *Taal en sociale werkelijkheid* (Amsterdam, 1988b).

Gijswijt-Hofstra, M., "Geschiedenis en andere sociale wetenschappen", *Theoretische Geschiedenis* 1 (1986) 72-76.

Hak, T., "De constructie van een psychiatrisch geval, een tekstsociologische analyse van een wachtrapport", *Sociologische Gids* 5 (1987) 354-369.

Hak, T., "Ideologische aanspreking in de propaganda van de Centruumpartij", *Sociologische Gids* (1981) 25-43.

Hak, T., "De ontwikkeling van een tekstsociologische analyse", *Sociologische Gids* 3 (1985) 195-212.

Hak, T., *Tekstsociologische analyse* (z.p., 1988).

Harris, Z., "Discourse Analysis", *Language* 28 (1952) 1-31.

Have, P. ten, "Etnomethodologie", in: L. Rademaker en H. Bergman (red.), *Sociologische stromingen* (Het Spectrum/Intermediair, 1983; 3e druk) 145-168.

Have, P. ten, *Tekstidentiteiten. Een heuristiek voor tekstanalyse* (ongepubl. UvA, 1987).

Have, P. ten, *Sequenties en formuleringen. Aspecten van de interactionele organisatie van huisarts-spreekurgesprekken* (Amsterdam, 1987).

Have, P. ten, *De procedurele analyse an teksten en gesprekken* (Syllabus voor M&T-programma: "Analyse van teksten en gesprekken", UvA, 1989).

Helsloot, N., "Zeggen wat vanzelf spreekt. Taal en subjectiviteit in Pêcheux' diskoertheorie", *Krisis* 17 (1984) 63-84.

Heusden, B. van, "De ironische conditie", *Groniek* 100 (1988) 81-91.

Hodge, B., "Discourse in Time: some remarks on method", in: B. Torode (ed.), *Text and talk as social practice* (Dordrecht, Providence, 1989)

Hoof, J.J.B.M., van, "Symbolisch Interactionisme", Rademaker/Bergman, *Sociologische Stromingen*, 116-144.

Humphreys, R.S., "The historian, his documents, and the elementary modes of historical thought", *History and Theory* 1 (1980) 1-20.

Hunt, L. (ed.), *The New Cultural History* (Berkeley, Los Angeles, Londen, 1989).

Huppert, G., "Divinatio et eruditio: beschouwingen over Foucault", *De Gids* 7/8 (1975) 503-514.

Hutton, P.H., "The history of mentalities: the new map of cultural history", *History and Theory* 3 (1981) 237-259.

Keller, H., "The deepest respect for reality. Rhetoric and history", *Groniek* 100 (1988) 107-120.

Kress, G.R., A.A. Trew, "Ideological transformation of discourse or How the *Sunday Times* got its message across", *Sociological Review* 4 (1978) 755-776.

Kress, G., A.A. Trew, "Transformations and Discourse: A Study in Conceptual Change", *Journal of Literary Semantics* 7 (1978) 29-48.

Kruithof, B., K. Verrips-Roukens, "Ships that pass in the night. Het debat Tilly-Stedman Jones", *Sociologisch Tijdschrift* 3 (1984) 393-424.

Kocka, J. en T. Nipperdey (red.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte* (München, 1979).

Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, deel 2, 1914-1980 (Amsterdam, Brussel, 1986).

Laclau, E., "Discours, hegemonie en politiek. Beschouwingen over de crisis van het marxisme", *Krisis* 15 (1984) 46-61.

Lambrechts, M., "De archeologiese-genealogiese methode van Michel Foucault", *Te Elfder Ure* 29 (1981) 517-555.

Lorenz, Ch., *De constructie van het verleden* (Meppel, 1987).

Lorenz, Ch., "Theorie, geschiedenis en sociologie. Enige recente stellingnames", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1 (1980) 845-880.

Lorenz, Ch.F.G., "Het masker zonder gezicht. F.R. Ankersmits filosofie van de geschiedschrijving", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) 169-194.

Macdonnell, D., *Theories of Discourse. An Introduction* (New York, 1986).

- Maingueneau, D., *Nouvelles tendances en analyse du discours* (Parijs, 1987).
- Maso, I., *Kwalitatief onderzoek* (Meppel, 1987).
- McCloskey, D.N., "The storied character of economics", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 4 (1988) 643-654.
- McNeill, W.H., "The Care and Repair of Public Myth", in: W.H. McNeill, *Mythistory and Other Essays* (Chicago, Londen, 1986a) 23-42.
- McNeill, W.H., "Mythhistory, or Truth, Myth, History, and Historians", McNeill (1986b) 3-22.
- Megill, A., "Foucault, Structuralism, and the Ends of History", *Journal of Modern History* 51 (1979) 451-503.
- Mink, L.O., "Narrative Form as a cognitive instrument", in: Canary, Kozicki (1978) 129-149.
- Nietzsche, F., *Over nut en nadeel van de geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer* (Groningen, 1983).
- Nijhof, G., "Over een tekstsociologische methodologie van geschiedlezing", *Kennis en Methode* 4 (1986) 331-347.
- Nijhof, G., "Over de methodologie van beschrijving en interpretatie in Eliaans historisch-sociologisch onderzoek", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1 (1989) 70-88.
- Nijhoff, P., "Een evenement: Michel Foucault", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 2 (1984) 187-213.
- Nisbet, R., *Sociology as an Artform* (Oxford, 1976).
- Norris, Chr., *Deconstruction: Theory and Practice* (Londen, Parijs, 1982).
- Peer, W. van, "De werkelijkheid van het verhaal. Naar een antropologie van het vertellen", *Sociologisch Tijdschrift* 3 (1986) 431-457.
- Peeters, H.F.M., "Psychologie en geschiedenis", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 4 (1988) 600-615.
- Pêcheux, M., "Are the Masses an Inanimate Object?", in: D. Sankoff (ed.), *Linguistic Variation* (New York, 1978).
- Pocock, J.G.A., "The reconstruction of Discourse: Towards the Historiography of Political Thought", *Modern Language Notes* 96 (1981) 959-980.

Ricoeur, P., "Explanation and Understanding: On Some Remarkable Connection Among the Theory of the Text, Theory of Action and Theory of History", in: Ch.E, Reagan, D. Stewart (ed.), *The philosophy of Paul Ricoeur. An Anthology of His Work* (Boston, 1978) 149-166.

Ricoeur, P., *Hermeneutics and the human sciences. Essays on language, action and interpretation* (Cambridge etc., 1987).

Ricoeur, P., *Time and Narrative* (Chicago, Londen, 1984).

Righart, H., "Cultuurgeschiedenis en maatschappijgeschiedenis: contrair of complementair?", *Theoretische geschiedenis* 4 (1988) 431-442.

Rossi, I., *From the Sociology of Symbols to the Sociology of Signs* (New York, 1983)

Roth, M.S., "Michel Foucault's 'History of the Present'", *History and Theory* 1 (1981) 32-46.

Saussure, F. de, *Course in General Linguistics* (New York, Toronto, Londen, 1966),

Sacks, H., "Sociological description", *Berkely Journal of Sociology* 8 (1963) 1-16.

Scholte, B., "The Literary turn in Contemporary Anthropology", *Sociologisch Tijdschrift* 3 (1986) 518-538.

Silvermann, D. en B. Torode, *The material word. Some theories of language and its limits* (Londen, Boston, Henley, 1980).

Skinner, Q., "Meaning and understanding in the history of ideas", *History and Theory* 1 (1969) 3-53.

Spilt, P., "De Annales-school. Een inleiding", *Ter Elfder Ure* 31 (1982) 328-378.

Stedman Jones, G., "From historical sociology to theoretical history", *British Journal of Sociology* 3 (1976) 295-305.

Struever, N.S., "Historical Discourse", in: T. van Dijk (ed.), *Handbook of Discourse analysis* (Londen, 1985) 249-271.

Stuurman, S., "De politieke wetenschappen en de geschiedenis", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 4 (1988) 626-642.

Sztompka, P., "The Renaissance of historical orientation in sociology", *International Sociology* 3 (1986) 321-337.

- Thompson, J.B., "Ideology and the analysis of discourse: a critical introduction to the work of Michel Pêcheux", *The sociological Review* 2 (1983) 212-236.
- Thompson, J.B., *Studies in the Theory of Ideology* (Cambridge, 1984).
- Torode, B., "Discourse Analysis and Everyday Life", in: B. Torode (ed.), *Text and talk as social practice* (Dordrecht, Providence, 1989) xi-xviii.
- Trombadori, D., *Ervaring en waarheid. In gesprek met Michel Foucault* (Nijmegen, 1985).
- Veyne, P. *Comment on écrit l'histoire* (Parijs, 1978).
- Veyne, P., "Foucault révolutionne l'histoire", in: P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire* (Parijs, 1978).
- Vries, P.H.H., H. Popma, "Geschiedenis; verhaal of wetenschap?" *Theoretische Geschiedenis* 2 (1984) 181-189.
- Weinsheimer, J.C., *Gadamer's Hermeneutics. A Reading of Truth and Method* (New Haven, Londen, 1985).
- White, H., "The Burden of History", *History and Theory* 2 (1966).
- White, H., *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation* (Baltimore, 1987).
- White, H., "The Fictions of Factual Representation", in: H. White, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism* (Baltimore, Londen, 1978a) 121-134.
- White, H., "Foucault decoded: Notes from the underground", *History and Theory* 12 (1973a) 23-54.
- White, H. "The Historical Text as Literary Artifact", in: White (1978b) 81-100.
- White, H. "Historicism, History and the Figurative Imagination", *History and Theory*, (Beiheft 14, "Essays on Historicism") 14 (1975) 48-67.
- White, H., "Introduction: Tropology, Discourse, and the Modes of Human Consciousness", in: White (1978c) 1-25.
- White, H. *Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth Century Europe* (Baltimore, Londen, 1973b).
- White, H., "The Question of Narrative in Contemporary historical Theory", *History and Theory* 1 (1984) 1-33.

Wilterdink, N., "De maatschappij als tekst. Een reactie op Gerhard Nijhof", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1 (1989) 89-104.

IJsseling, S. (red.), *Jacques Derrida. Een inleiding in zijn denken* (Baarn, 1978).

IJsseling, S., "Vraagtekens bij de fenomenologie", in: E. Berns, S. IJsseling, P. Moyaert, *Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida* (Brussel, 1981).

Zima, P.V., *Literatuur en maatschappij. Inleiding in de literatuur- en tekstsociologie* (Assen, 1981).

Zima, P.V., "Verhaal en werkelijkheid: een tekstsociologisch perspectief", *Sociologisch Tijdschrift* 3 (1986) 420-430.

Zoest, A. van, *Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen* (Baarn, 1978).